

XIX. YÜZYIL OSMANLI TÜRKİYESİ'NDE İDARE HUKUKU EĞİTİMİ VE TÜRK İDARE HUKUKÇULARI

Ahmet Cihan*

A) İDARE HUKUKU EĞİTİMİ

Osmanlı İmparatorluğundaki reform ya da modernleşme girişimlerinin 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yaygınlaşarak devletin ve toplumun derinliklerine nüfuz etmeye başladığı ve dolayısıyla geleneksel hukuk sisteminin de bu etkileşim ve değişimden etkilenmiş olduğu bir gerçektir. 1839'da başlayan Tanzimat döneminden itibaren ise, Devletin merkeziyetçi niteliği giderek ağırlık kazanmaya başlamış ve bu durum merkez ve taşra bürokrasisinin genişlemesine zemin hazırlamıştır.

Bir taraftan modern devletin gereksinimlerini yerine getirme zarureti, diğer taraftan uzmanlaşma ve fonksiyonel farklılaşmanın tedricen ön plana çıkması, siyasi otoriteyi, yeni hukuki kurum ve normları kabul etmeye ve oluşturmaya itmiştir denilebilir. Bütün bu ve benzeri ihtiyaçlar, klasik Osmanlı sisteminde öğretilenler dışında, modern anlamda formel bir hukuk eğitim ve öğrenimi yapılmasını zorunlu hale getirmiştir.

Bu ihtiyaç göz önünde bulundurularak, ilk başta, şer'î mahkemelere ve daha henüz teşekkül aşamasında bulunan "Nizâmiye" mahkemelerinin öncüsü, çekirdek kurumları olan "memleket" ve vilayet idare meclislerine nitelikli, sahasında uzman merkezi otorite ajanı yetiştirmek üzere "Mekteb-i Nüvvâb" 1854'de kurulmuş; daha sonra ise vali, kaymakam, mal ve nüfus müdürü ve benzeri taşradaki merkezi otorite temsilcilerini Tanzimat'tan itibaren başlayan reform girişimlerinin ortaya çıkardığı daha önce benzeri görülmemiş sosyo-

* Doç. Dr., Dicle Üni. Fen-Ed. Fak.

ekonomik, idari-siyasi, mali-hukuki ihtiyaclara cevap verecek tarzda eğitmek üzere 1859'da Mekteb-i Mülkiye teşekkül ettirilmiştir.

1864'de Nizamiye Mahkemeleri'nin teşekkül etmesi, 1868'de Adliye Nezareti ve bugünkü Yargıtay'ın çekirdeğini teşkil eden Divân-ı Ahkam-ı Adliye'nin kurulmasıyla, hukuk alanında nitelikli eleman ihtiyacı daha da artmış, ve dolayısıyla formel hukuk eğitimine olan gereksinim zaruret haline gelmişti. Bu amaçla, ilk başta, Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'de hukuk alanında yüzeysel de olsa bazı dersler verilmiş; bunu, 1868'de kurulmuş olan Galatasay Sultanisi'nde "İlm-i Hukuk" şubesi adıyla ayrı bir sınıfın oluşturulması izlemiştir¹. Ancak, bu girişimler sonucunda elde edilen başarı ihtiyacın %1'ni dahi karşılayacak düzeyde değildi.

Diğer taraftan, 1869-1870 döneminde kısa bir süre eğitim-öğrenime açılan ilk Osmanlı Darulfünun'unda da hukuk eğitimi verilmesi konusunda herhangi bir girişim olmamıştır. Hukuk eğitim-öğretimi alanında Divân-ı Ahkâm-ı Adliye ve Galatasaray Sultanîsi'ne bağlı Hukuk Mektebi'ndeki bu cılız, inkıtalı teşebbüs bir tarafa bırakılacak olursa, 1880'li yılların başına kadar Osmanlı Devleti'nde hukuk öğrenimi yapan müstakil bir hukuk kurumunun teşekkül etmemiş olduğu söylenebilir.

Eğitim-öğretime açıldığı ilk dönemlerde ne Mekteb-i Mülkiye'de ne de Mekteb-i Hukuk'da, modern anlamda, genelde bir hukuk eğitimi, özelde ise

1 Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Salnamesinin 1292 yılına ait nüshasında Mekteb-i Sultaniye'ye bağlı Hukuk şubesi için aşağıdaki ders programı yer almaktadır:

1) Mecelle-i Ahkam-ı Adliye: Rauf Efendi; 2) Hukuk: Mösyö Delvis; 3) Roma İdare ve Mehâkim Tarihi: Mösyö Gold; 4) İlm-i Mantık: Mösyö Parar.

1293 senesi salnamesinde ise, "Mekteb-i Sultaniyeye merbut Mekteb-i âliye-i hususiye: Hukuk Mektebi" adıyla açılan sütunda aşağıda ders ve muallimler yer almaktadır:

1) Fıkıh: Ahmet Efendi; 2) Roma Hukuku: Mösyö Delvis; 3) Kanun-ı Ticaret: Nikolaki Efendi; 4) Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye: Rauf Efendi; 5) Roma idare ve Mehâkim Tarihi: Mösyö Gold.

1294 senesi salnamesinde de, "Mekteb-i Sultanî dârununda müteşekkil olan mekâtib-i âliye-i fenniye, yani Darulfünun- Sultanî memurîn ve muallimlerinin esamisi" başlığı altında açılan sütunda Hukuk Mektebi ders programı ve muallimleri şu şekilde gösterilmiştir:

1) Furû'-ı fıkıh: Rauf Efendi; 2) Usul-i Fıkıh: Ahmet Efendi; 3) Roma Hukuku: Mösyö Delvis; 4) Hukuk-ı Cezâiye ve Usûl-i Muhâkeme: Mösyö Jakobu; 5) Usûl-i Hukukiye-i Roma: Gold; 6) Hukuk-ı Ticaret: Nikolaki; ve Furû'-ı Fıkıh: Muallim muavini Ahmet Fazıl Efendi;

1297 senesi salnamesinde de Mekteb-i Sultaniye'ye bağlı Hukuk Mektebi'nin ders programı şu şekilde gösterilmiştir:

1) Roma Hukuku: Mösyö Delvis; 2) Usûl-i Fıkıh: Ahmet Hamdi Efendi; 3) Mecelle: Rauf Efendi; 4) Hukuk-ı Ticaret-i Osmaniye: Nikolaki Efendi; 5) Hukuk-ı Cezaiye ve Usûl- Muhakeme-i Medeniye: Mösyö Bârucî; 6) Diğer Roma Hukuki: Mösyö Jakobi; 7) Hukuk-ı Siyasiye: Şovalye; 8) Mukaddimât-İlm-i Hukuk ve İlm-i Servet- Milel: Mösyö Karo.

Son olarak 1297 senesi salnamesinde Mekteb-i Sultaniye bağlı Hukuk Mektebi müfredât programı şu şekilde belirtilmektedir: 1) Roma Hukuku: Mösyö Delvis, 2) Usûl-i Fıkıh: Ahmet Hamdi Efendi; 3) Mecelle: Rauf Efendi; 4) Hukuk-ı Ticaret-i Osmaniye: Nikolaki Efendi; 5) Hukuk-ı Cezaiye ve Usûl-i Muhâkemât-ı Medeniye: Mösyö Baruci; 6) Diğer Roma Hukuku: Mösyö Jakobi; 7) Hukuk-ı Siyasiye: Şovalye; 8) Mukaddimât-ı İlm-i Hukuk ve İlm-i Servet-i Milel: Mösyö Karo.

idare hukuku eğitiminden söz edilemez. Örneğin, kuruluşundan sonra aradan on yıllık bir süre geçmesine rağmen, Mülkiye Mektebi'ndeki hukuk eğitiminde fazla bir ilerleme kaydedilmemiş olduğu gözlemlenmektedir. 1871'li yılların başında, müdürlüğünü müderris Hilmi Efendi'nin yaptığı ve öğretim elemanları arasında ilmiye zümresine mensup diğer birçok kişinin yer aldığı Mekteb-i Mülkiye'de, ilk başta Feteva-yı şerife, Tarih ve Coğrafya, Ticaret Kanunu, İnşa, Umur-ı Mülkiye (Emval-i Milli), Rik'a, Hesab gibi derslerin okutulduğu, daha sonra ise Fransızca ve Hendese derslerinin de programa dahil edildiği görülmektedir². Dolayısıyla, Mekteb-i Mülkiye'de 1876'de ilan edilen I. Meşruiyet dönemine kadar ileri düzeyde bir hukuk eğitimi yapılmadığı, idare hukukunun ise hiç verilmediği iddia edilebilir.

Bununla birlikte, eğitim-öğretimin bütün diğer alanlarında olduğu gibi, formal hukuk eğitimi ve bilimi sahasındaki gelişmelerin de tedricen meydana geldiği; uzun süredenberi Avrupa'da yüksek öğrenim kurumları ders programlarında yer alan özellikle idare hukukunun, önce Hukuk-ı Siyasiye dersi içerisinde değerlendirildiği, bilahere müstakil bir konu olarak I. Meşrutiyetin ilanı sonrasında ders müfredatına dahil edildiği bilinmektedir. II. Abdülhamid devrinden itibaren, ilk önce Mekteb-i Mülkiye'nin yüksek (Âlî) sınıfında, "Usul-i İdare-i Mülkiye" dersi adı altında idare hukuku okutulmaya başlanmış ve bu ders ilk önce Sakızlı Ohannes Paşa tarafından verilmiştir. 1880'de açılan Hukuk Mektebi'nde ise, kısa bir süre sonra "Hukuk-ı Siyasiye" başlığı altında verilen ilk idare hukuku dersi Vakıf Gazetesi başmuharriri Kemalpaşazade Said Bey'e verilmiştir³.

Bu anlamda, hukuk eğitimi veren ilk kurumun, günümüzde İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin çekirdek ve nüvesini teşkil eden, Adliye Nezaretine bağlı bir kurum olarak, sözkonusu nezaret bahçesinde 18 Nisan 1880 tarihinde resmen açılmış olan Mekteb-i Hukuk olduğu iddia edilebilir.

2 1287/1870 yılı salnamesi, s. 118; 1288/1871 yılı salnamesi, s. 134

3 İbrahim Hakkı Paşa "Hukuk-ı İdare" isimli eserinin giriş kısmında idare hukuku eğitimi alanındaki gelişmeleri şöyle anlatmaktadır:

"İşbu eser-i âcizânenin mevzu'u olan Hukuk-ı İdare ilm-i hukukun en mühim kısımlarından biri olup, Avrupa memalik-i mütemeddinesi, mekatib-i âliyesinde pek çok zamandanberi ders programlarına idhal eylediği halde bizde ilim suretinde tadrîs ve tedvini binnisbe pek yenidir.

Memleketimizde el-yevm meşhûd olan terakkiyât-ı ilmiyenin kısm-ı a'zamı cülûs-ı meyâmin-me'nûs hazret-i pâdişâhî ile küşâde olan devr-i celîl-i marifetin âsâr-ı müteyemminesi olduğu gibi, ilm-i hukukun bilcümle şubâtı ve furu'u da işbu ahd-i füyûzât da tedkikât-ı cedîde ile ta'mîk idilmeye başlanmış ve hukuk-ı siyasiye dahi bu meyanda olarak tedrisât-ı mühimme beyninde mevki-i lâyıknı bulmuştur.

Devletin en büyük avâil-i siyasiye ile meşgûl bulunduğu bir zamanda taht-ı himâye-i füyûzât-vâye-i hazret-i cihanbanide bulunmak hidemât-ı devlete girmek isteyen şubân-ı vatana bir Dârulfünûn olmak üzere açılan Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiye sunûf-ı âliyesi programına "Usul-i İdare-i Mülkiye" nâmıyla hukuk-ı siyasiyenin mebahis-i mühimmesini havi bir ders idhal edilerek emr-i tadrîsi saadetlü Ohannes Efendi hazretlerine ve bir müddet sonra açılan Mekteb-i "Âli-i Hukuk'da tadrîsi karar-ı âli iktizasından bulunan Hukuk-ı Siyasiye dersi dahi saadetlü Saîd Beyefendi hazretlerine ihale buyrulmuştur."

Hukuk Mektebi'nin resmi açılış töreninde bir konuşma yapan dönemin Adliye Nazırı Ahmet Cevdet Paşa formel hukuk eğitimi alanındaki tekamülü şöyle ifade etmektedir:

"Efendilerim!

İlm-i hukukun lüzum ve faidesi malum ve bizim buna ne mertebe muhtaç olduğumuz cümle indinde müsellemler ve meczûmdur. Nice müddetdenberi Dersâdet'de bir Hukuk Mektebi küşâdı arzu olunuyordu. Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin teşkilinde bunun bir mertebe daha ehemmiyeti arttı. Buna mukaddime olmak üzere olvakit Adliye dairesinde ilm-i hukuka dair bazı dersler tertib olundu. Muahharan Mekteb-i Sultanî talebesiniden bir sınıf ayrıldı. Orada ilm-i hukuk dersine başlandı. Lakin, şimdiye kadar böyle müstakil bir Mekteb-i Hukuk küşadına muvaffak olamadık. Çalışmadık değil, çalıştık. Amma her nasılsa vakt-i müsaid bulamadık."⁴

1880'de açılıp öğrenime başlayan, örgün hukuk eğitimi veren ilk kurum olan Hukuk Mektebi müfredat programına bakıldığı zaman, Galatasay Sultanisi'ne bağlı olarak açılan Hukuk şubesindeki derslere nazaran bir gelişme sağlanmış olsa bile, bu program içerisinde de idare hukuku dersine rastlamak mümkün değildi⁵.

Mekteb-i Hukuk'un ilk yılında müfredat programında yer almayan idare hukukunun 19. yüzyılın son çeyreğinde henüz daha çok yeni olduğunu, özellikle bir bilim dalı olarak öğretiminin, bu alandaki yazılı eserlerin II. Abdülhamid Devrinden itibaren tedricen gelişmeye başladığını, idare hukuku konusunu bir ders olarak Mekteb-i Hukuk'da ilk öğreten kişinin Kemalpaşazade Said Bey olduğunu bu bilim dalının kurulup teşekkül etmesinde büyük katkıda bulunan İbrahim Hakkı Paşa'dan öğreniyoruz⁶.

4 Medrese-i Hukuk, Birinci sene, aded-i medrese: 1, Mecelle: 1(18 Safer 1298/5 K. Sani 1296: 21.1.1881), s. 2.

5 Hukuk Mektebinin ilk ders programı ve bu dersleri veren muallimler şunlardan oluşuyordu: 1) Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiye: Adliye Nazırı Cevdet Paşa; 2) Medhal-ı Hukuk: Maarif Nazırı Nazif Paşa; 3) Kanun-ı Ticaret: Nafia Nazırı Hasan Fehmi Bey; 4) Usûl-i Muhâkemât-ı Cezaiye: Başmuddeiumumi Kostaki Bey; 5) Roma Tarihi ve Usûl-i Terceme: Vakit başmuharriri Said Bey; 6) Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye: Fetvaemini ve Evkaf-ı Humayun Müfettişliği Müsteşarı Ömer Hilmi Efendi; 7) Arazi Kanunu, Arazi ve Emlak Nizamname ve Talimatı: İlamât-ı Şer'iyeye Mümeyyizi Abdüssettar Efendi; 8) Ceza Kanunu: İkinci Mahkeme-i Ticaret Reisi İsmail Efendi; 9) Fransızca: Recai Efendi.

6 "Hukuk- idare ilm-i hukukun en mühim kısımlarından biri olup, bizde ilim suretinde tadrîs ve tedvini binnisbe pek yenidir. Açılan Mekteb-i Âli-i Hukuk'da tedrisi karar-i âli iktizasından bulunan Hukuk- ı Siyasiye dersi dahi Saadetlü Said Beyefendi hazretlerine ihale buyrulmuştu. Zevât-ı fezâil-simâtın tedrisine ibtidâ eyledikleri işbu dersin Mekteb-i Hukuk'da talimi vazifesi ahîran Maarif Nazırı Devletlü Münif Paşa Hazretleri taraflarından uhde-i âcizaneme havele buyrulduğundan mekteb talebesince tahsili teshil eylemek için tedrisât-ı vâkıanın meydan-ı intişara çıkarılması münasib mülâhaza olunmuştur. Yalnız bir senelik tedrisin semeresi olan şu eserin noksan ve hatadan salim olduğunu iddia idemeyiz. Ve memleketimizde mevzuun tedrisi itibariyle üçüncü ve meydan-ı intişara çıkmak cihetiyle ilk eser olması cihetiyle", İbrahim Hakkı , Hukuk-ı İdare, İstanbul, Karabet Matbaası (1307/1889/1890), s. 2-3

İdare Hukuku bilim dalı henüz daha gelişme aşamasında olduğu ve hatta Mekteb-i Hukuk'un ilk yıllarında bir senelik tek bir ders olarak müfredata konulduğundan, geniş bir alanı kapsayan idare hukuku konularının öğretiminde de metod ve yöntem sıkıntısı çekilmiştir⁷.

B) TÜRK İDARE HUKUKÇULARI

I- Cumhuriyet Öncesi Dönem

1) Ohannes Efendi (İst. 1830-İst.1912)⁸

Çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş, hocalık yapmış ve değerli eserler yazmış bir ermeni vatandaşı olan Sakızlı Ohannes Paşa 1830 yılında İstanbul'da doğmuştur. Sakızlı Ohannes Paşa, Paris'teki Ermeni Katolik Rafaelyan Mektebi'nde sekiz yıl öğrenim gördükten sonra İstanbul'a gelmiştir.

İlk önce Bâb-ı Âli Terceme Odası'na memur olan Ohannes Paşa, lisan bilgisi ve ciddiyeti gözönünde bulundurularak 1862'de Matbuât Müdürlüğü'ne getirilmiştir. 1868'de Şurâ-yı Devlet Azalığı'na; 1870'de ise İstanbul Belediyesi 6. Daire Reisliği'ne; 1871'de Muhasebât-ı Umumiye Müfettişliği ve Ticaret Nezareti Müsteşarlığı'na yükselmiştir⁹.

7 "Hukuk-ı idarenin havi olduğu mevadd gayet muhtelif ve mütenevvi' ve ilm-i mahsus suretinde tedvini ise binnisbe yeni olduğundan henüz her ilmin esası olan tasnifât-ı hususi bunun tedrisatınca bir tarz-ı muayyende takarrur eylememiş ve her muaallim kendi münasib gördüğü suret-i tediye menfaat mülhaza eylemiştir.

Avrupada hukuk-ı idarenin tedrisi bir asra karib müddedir başlamış ve o vakidden beri her muallim kendisine mahsus bir program ittihaz eylemiştir. Hukuk-ı idarenin tedrisini hukuk-ı medeniyeye benzetmek isteyenler çok olup ez-cümle pek büyük tetkikât ve tecrübeye müsteniden yazdığı eser-i mühimminden bu kitabın hîn-i tertibinde pek ziyade istifade idilen müteveffa mösyö Batibi Roma ve Fransa hukuk-ı eşhas ve eşya ve muamelat taksimini bu derse de tatbik etmiştir.

Buna mukabil takriben kırk sene akdem Fransa'da Granobol şehri Darulfünununda hukuk-ı idare tedris iden Jol Malle'nin suret-i tasnifi bizce gerek mösyö Batibi ve sair meşâhir-i mualliminin mesleklerine fâik görülmekle ana tevfiik-i esas idilerek teferruatca mevzu'-ı bahsimizin icabât-ı mahsusası razar-ı dikkatden baîd bulundurulmıyarak Hukuk-ı Siyasiyeyi teşkil iden mevadd-ı adîdenin muvafık-ı mantık bir suretle cem ve tedvinine çalışılmışdır." (İbrahim Hakkı, Hukuk-ı İdare, (İstanbul, Karabet Matbaası 1307/1889-1890), C.I, s. 14-15)

"Mekteb-ı Hukuk'da Hukuk-ı Siyasiye tedrisine mahsus müddetin bir seneden ibaret olması ve kavanin-i devletin doğrudan doğruya tenfiz-i ahkamı vazifesiyle mükellef olmaları pek yakın bulunan Mekteb-i Hukuk mezunlarının kavanin ve nizamatt-ı idareden bir takımlarını layıkı vechile tahsil eylemeleri lazımeden bulunması cihetleriyle derslerde ruh-ı idareye müteallik cihetler tafsil ve bir takım teferruat-ı nizamatt-ı idare icaz ve ihtisâr tarikiyle takrir kılınarak yalnız mebahis-i mühimmede bazı usul ve kavanin-i ecnebiyyeden de bahs edilmiş ve tedrisatın umumiyeti Hukuk-i Siyasiye-i Osmaniye (ikinci basıda Hukuk-ı İdare-i Osmaniye şeklindedir) suretinde tertib kılınmıştır" (İbrahim Hakkı, Hukuk-ı İdare, (İkinci ta'ı, İstanbul, Karabet Matbaası, 1312/1893-94,) C. I, s. 4-5; Hukuk-ı İdare (Birinci tab'ı, İstanbul, Karabet Matbaası, 1307-1889-1890), C.I, s. 4-5).

8 İbrahim Alâaddin Gövsa, Meşhur Adamlar Ansiklopedisi, (Hayatı ve eserleri). Hazırlayan ve çıkarar: Sedat Simavi, (İst., 1933-1935), C. IV, s. 1404; Ali Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, Mars Matbaası, (Ankara, 1968-1969), C. II, s. 1054-1056.

9 1289/1872 Yılı Devlet Salnamesi, s. 48; 1315 Yılı Devlet Salnamesine göre ise, Sakızlı Ohannes Paşa Şurâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi üyeliği görevinde bulunmuştur.

1287/1870 yılına ait Devlet Salnamesine göre, Ohannes Paşa'nın, kısa bir süre açık kalan ilk Darulfünûn'da "İlm-i Servet-i Milel" (Genel Ekonomi) muallimliği yaptığı bilinmektedir. 1288/1871 yılına ait Devlet Salnamesi'nde ise, Ohannes Paşa'nın ismine rastlanılmamaktadır¹⁰. Ohannes Paşa, Mekteb-i Mülkiye'nin Yüksek Okul haline dönüşmesi üzerine, ilk Müdür Ali Nizami Paşa tarafından, ek görev olarak, 4 Aralık 1877 (21 T. Sani 1293)'de Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne Yüksek Kısım Usûl-i İdare (İdare Hukuku), İlm-i Servet-i Milel (Genel Ekonomi) Dersleri müderrisliği (profösörlüğü)'ne getirildi. 1878 yılında Ticaret Mahkemesi Reisi; 1882'de Maarif Nezareti Müsteşarı; 1881-1886 yılları arasında Divân-ı Muhasebât (Sayıştay) Müddeiumumi'si ve aynı kurumun birinci ve ikinci dairelerinde üye (aza) olarak görev almış; 1892'de Şurâ-yı Devlet Tanzimat Daresi Reisi olmuştur¹¹. Sakızlı Ohannes Paşa'nın 1881-1884 yılları arasında, aynı zamanda, Mahkeme-i İstinaf Ticaret Dairesi'nde ikinci başkanlık (Reis-i Sani) yaptığı gözlemlenmektedir¹².

Sakızlı Ohannes Paşa'nın yetiştirdiği öğrencilerinden olup, 1886'da Mülkiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra II. Abdülhamid'in Başmâbeynciliği'ni yapan Mehmet Arif Bey'in önerisi ile, Hazine-i Hassa Nâzırlığı'na, 30 Kasım 1897¹³ (17 T. Sani 1313)'de vezirlik pâyesi verilerek, getirilmiştir. Ohannes Paşa, bu tarihten itibaren Mülkiye'deki görevinden ayrılmıştır.

Ohannes Paşa, dürüst ve yüksek idare kabiliyeti ile kısa süre içerisinde II. Abdülhamid'in güvenini kazanmıştır¹⁴. Devrin nezaketini, vazifesinin ağırlığını gözönünde bulunduran Ohannes Paşa, bu son görevinden 1904 (1320) yılında kendi isteği ile emekliye ayrılmıştır. Daha sonra hiçbir resmi görev almamış olan Ohannes Paşa Mayıs 1912 (Mayıs 1328)'de İstanbul'da vefat etmiştir. Medeni hali konusunda herhangi bir bilgi edinelememiştir.

Ohannes Paşa'nın akademik faaliyetleri, resmi görevlerindeki tavır ve hareketleri ve onun kişiliği hakkında öğrencisi olan birçok kişi ilginç izlenimler aktarmıştır. Örneğin, Ohannes Paşa'nın öğrencilerinden Ali Kemal Bey şunları yazmaktadır:

"Sakızlı Ohannes Efendi, İlm-i Servet-i Milel (Genel Ekonomi) Muallimi idi. Türkçeyi pek mükemmel yazardı. Lakin öyle türkâne teleffuz edemezdi.

10 1287/1870 Yılı Devlet Salnamesi, s. 116; 1288/1871 Yılı Devlet Salnamesi, s. 132.

11 Bakınız, 1298/1881-1301/1884 yılları arası Devlet Salnamesi.

12 Bakınız, 1300/1883-1301/1884 Yılı Devlet Salnamesi.

13 Bu tarih Meşhur Adamlar Ansiklopedisinde 1895 olarak gösterilmiştir. Bakınız, age. C.IV, s. 1404.

14 "Şiddetli bir kış gününe rastlayan bir bayram tebriki töreninde (Muayene Merasiminde) bulunmak için Yıldız'dan Dolmabahçe Saray'ına gelen II. Abdülhamid, sabahın çok erken saatlerinde Belediye'ce yolların kardan temizlendiğini görerek bu dikkatten memnun olmuş; işçilere para dağıtmıştı. Fakat Dolmabahçe Sarayı bahçesi içerisindeki kar yığınlarını geçerken zorluğa uğrayınca yanındakilere, Ohannes Paşa'ya olan güven ve sevgisini anlatmak için "Ohannes Paşa'ya söyleyiniz... Bu karların kaldırılmasını ben mi düşünecektim?" demiştir.

Fesinin altındaki takkesine varıncaya kadar saf kıyafetiyle, o sarı saçlarıyla, ablak simasıyla, bâ-husus tebessüm-i hâssıyla Portakal Efendi'yi¹⁵ Türk sanmamamak müşkil idi. Fakat Ohannes Efendi öyle değildi. O da pek güzel ders veirdi. İlm-i iktisad'ı derinden derine bilirdi. Bildiği gibi tedris ederdi. Bu ilmi bilâhare Avrupa'da en büyük hocalardan tederrüs eylemek bana müyesser oldu. Lakin Mekteb-i Mülkiye'nin o muallim-i fâzılı tarz-ı tedrisinde onlardan hiç aşağı kalmazdı, dersem mübalağa etmem sanırım.

Ohannes Efendi pek resmi, âdeta muhterizâne (çekingen denecek derecede) resmi idi. Talebeye dersinden maada hiçbir mevzu'dan bahsetmezdi. Fünûn-ı Nefise (Güzel Sanatlar) ile mütevaggil idi (uğraşır); hatta o fünûna dâir ufak lakin kıymetdâr bir mecelle neşreylemişti ki bu devirde bile nâdir'ül-emsâl bir te'lifdirç."¹⁶

Mülkiye Mektebi'nin 1885 (1301) yılı mezunlarından Tevfik Biren ise, Ohannes Paşa ile ilgili olarak şu hatırasını aktarmıştır:

"Mektebin Âli Kısımındaki Hocalar, umumiyetle iyi seçilmişti. En ileri gelenlerinden biri de İktisad ve İdare Hukuku Muallimi Sakızlı Ohannes Efendi idi ki dalgınlığı ile meşhurdu. Çok defa yanlış sınıfa girip, galiba gözü de iyi görmediğinden, sınıfta başka muallim bulunsa bile, yine kürsüye kadar ilerlerken, ihtimal ki yerini başkasının neden işgal ettiğine mana veremezken, yanlış geldiği kendisine hürmetle anlatılarak dışarıya çıkarıldığı çok vuku bulan bu zat, esasen okuttuğu derslerden başka mesela, 'Estetik' üzerinde de eser yazmış müdekkık¹⁷ ve çok kıymetli bir şahsiyeti"

Diğer taraftan, Mülkiye Mektebi'nden 1888 (1304) yılında mezun olan Ali Haydar Yücebaş da şu hatırasını nakletmiştir:

"Usûl-i İdare Muallimi Sakızlı Ohannes Efendi kelimenin mutlak manasıyla Türk Üdeba ve Erbâb-ı Kalemindendi. Usûl-i İdare derslerinde yazdırdığı Kanun Maddelerinin bir kelimesini değiştirerek yerine bir başka kelime koymak mümkün değildi. Kendisi, yazılacak konuların son derece muhtasar ve en kolay anlaşılacak kelimelerle ifade edilmesi lüzumuna kani idi. Talebesine gösterdiği ve yazdırdığı notlardaki kanun maddeleri ve ders takrirleri cidden bir şâheserdir. Bu vesile ile, mumâileyhe âid olup, imtihanımda geçen bir hatıramı da nakledeyim:

Edebiyat Hocamız Recaî-zade Ekrem Bey, imtihanına mümeyyiz olarak Sakızlı Ohannes Efendi'yi davet etmişti. İmtihana girdiğimde Ekrem Bey kendi eseri olan "Ta'lim-i Edebiyyât"ı eline alarak bana, Hissiyât-ı Âliye'yi sordu.

15 Eski Hazine-i Hassa Nazırı.

16 Benzeri az bulunur bir eser.

17 Araştırmacı.

Ben de derhal cevabını vedim. Hoca, "hayır olmadı" dedi. Bunun üzerine Ohannes Efendi hemen müdâhale ederek:

-Beyefendi, affınızı istirham ederim. Bu Efendi sizin eser-i âlinizdeki "Hissiyât-ı Âliye" için yazdığınız şeyi şimdi söyledi. Lütfen bakarsanız anlırsınız, dedi. Bittabi Ekrem Bey biraz mahcub oldu; benim imtihanıma devam etti. Ohannes Efendi'nin, elinde kitap yoktu; fakat mümeyyizliğe hazırlanmış olarak gelmişti. Eser Sahibi ve dersin hocasına bile hitab etmeye, nefsinde iktidar görüyordu. Yazdığı "İlm-i Servet-i Milel" adlı kitabını mütalaa edince, kendisinin ne dereceye kadar Türkçe'ye vâkıf olduğu hemen anlaşılır."¹⁸

Avrupa'da yüksek öğrenim kurumlarında uzun süredenberi okutulmakta olan İdare Hukuku Türkiye'de bir bilim olarak pek yenidir ve 19. yüzyılın sonlarına doğru teşekkül etmeye başlamıştır. Türkiye'de İdare Hukuku Biliminin kurumlaşmasına büyük katkısı olan ve hatta kurucusu kabul edebileceğimiz İbrahim Hakkı Paşa'dan öğrendiğimize göre, Ohannes Efendi İdare Hukuku dersi veren ilk kişidir¹⁹. Mülkiye Mektebi'nde çok uzun sayılabilecek bir süre, 1877-1897 yılları arası, İdare Hukuku dersi okutmasına rağmen Ohannes Efendi'nin bu sahada herhangi bir eser kaleme aldığı bilinmemektedir. Yazmış olduğu iki eserden biri iktisadla ilgili, diğeri ise güzel sanatları konu edinmektedir. Sakızlı Ohannes Paşa'nın, İdare Hukuku alanında herhangi bir eser bırakmamış olmasında bu bilim dalının o dönemde henüz yeni teşekkül etmeye başlaması önemli rol oynamıştır, denilebilir.

Bir Ermeni vatandaşı olmasına rağmen, Türkçeyi, Fransızca'yı ve İngilizceyi mükemmel sayılabilecek bir düzeyde kullanabilen Sakızlı Ohannes Paşa'nın "İlm-i Servet" ve "Sanayi-i Nefise Tarihine Medhal" isimli eserleri hem kültürünün kuvvetini, hem de Türkçeyi kullanmadaki maharet ve gücünü gösterir. En ince estetik konuların, kuvvetli bir ihâta ve gayet şeffaf bir dille kaleme alınmış olan ikinci eseri, bugün bile istifade edilebilecek kitaplardan biridir. Ohannes Paşa, gençliğinde resim de çalışmış ve pek çok mükemmel tablolar meydana getirmiştir.

Basılmış Eserleri

1- Mebâdi-i İlmi-i Servet-i Milel (Genel Ekonomi), İstanbul, Mihran Matbaası; 1297 (1881); 441+4 sf.

18 Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeyiler, C. I, s. 1058-1060.

19 "İşbu eser-i âcizânenin mevzuu olan Hukuk-ı İdare ilm-i hukukun en mühim kısımlarından biri olup, Avrupa memâlik-i mütemeddinesi mekâtib-i âliyesinde pek çok zamandan beri ders programlarına idhal edildiği halde bizde ilim suretinde tadrîs ve tedvini bi'n-nisbe pek yenidir. Bir dâru'l-feyz olmak üzere açılan Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiye sunûf-ı âliyesi programına "Usûl-i İdare-i Mülkiye" nâmıyla Hukuk-ı Siyâsiye'nin mebâhis-i mühimmesini hâvi bir ders idhal edilerek emr-i tadrîsi Saâdetlü Ohannes Efendi hazretlerine. ihale buyrulmuştu." İbrahim Hakkı, Hukuk-ı İdare, C. I, (İstanbul, 1307/1889-1890), s. 2-3.

2- Fünûn-ı Nefîse Tarihi Medhali (Güzel Sanatlar Tarihine Giriş). Mekteb-i Fünûn-ı Nefîse-i Şahane (Güzel Sanatlar Akademisinin)'de okutulmak üzere yazılmış. İstanbul, Karabet Matbaası; 1308 (1892); 189 sf.

2) Kemalpaşa-zade Said Bey (İstanbul 1848-istanbul 1921)²⁰

Meşhur edip, yazar ve gazetecilerimizdendir. Ahmet Kemal Paşa'nın oğlu olup, yaz kış ayağına lastik (ayakkabı) giydiği için "lastik Said" lakabı ile tanınmıştır.

Dönemin şartları içerisinde iyi bir öğrenim görmüş olan Kemalpaşa-zâde Said Bey, klasik Osmanlı entellektüelinin bildiği farsça ve arapça yanında, Tanzimat dönemi aydın türünün karakterini yansıtan, Batı bilim, teknoloji ve kültürünü öğrenmenin etkili vasıtalarından biri olan Fransızca ve Almanca'yı da öğrenmişti. Kemalpaşa-zâde Said Bey'in Doğu ve Batı dillerini birlikte öğrenmesinde, her iki kültür hakkında derin bir bilgi birikimine sahip olmasında babasının Tahran ve Berlin Sefiri bulunduğu sırada kendisinin de birlikte gidip bu imkanı iyi değerlendirebilmesi önemli rol oynamıştır.

Kemalpaşa-zâde Said Bey, öğrenimini tamamladıktan sonra, 1866'da Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Katıbliği'ne tayin edilerek ilk resmi görevine başlamıştır. 1868'de henüz yeni teşekkül etmiş olan Şûrâ-yı Devlet'e geçmiş ve burada ikinci derecede çeşitli görevlerde bulunmuştur. Said Bey, 1874'de, o dönemde Hariciye Nezare'tine bağlı olan Matbuât (Basın-Yayın) Müdür Muavinliği'ne getirilmiş; 22 Aralık 1875 tarihinde ise, Matbuât Müdürlüğü'ne atanmıştır. Said Bey'i Matbuât kalemine tayin ettiren Hüseyin Avni Paşa, Matbuât Müdürü yapan da Mahmud Nedim Paşa olmuştur.

Kemalpaşa-zâde Said Bey, Matbuât Müdürlüğü görevini yürütürken, Osmanlı-Rus Savaşı gibi önemli olaylar cereyan etmiştir. Said Bey, bir taraftan resmi görevini yaparken diğer taraftan da "Journale de Constantinopolo" 'da Fransızca makaleler yazarak, Avrupa gazetelerinde Türkiye aleyhinde yazılan bütün yazılara çok sert cevaplar veriyordu.

Kemalpaşa-zâde Said Bey, 6 Mart 1876'da Hariciye Nezareti Sefaret Katıbliği'ne atanmıştır. 4 Aralık 1877'de ek görev olarak, Yüksek Okul haline getirilen Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne'de Usûl-i Tevsîd ve İnşa, Kavâid-i Os-mânî²¹; Mekteb-i Hukuk ise, Hukuk-ı Esâsiye²², Hukuk-ı İdare-i Mülkiye²³

20 İbrahim Alâaddin Gövsa, Meşhur Adamlar Ansiklopedisi, (Hayatı ve eserleri). Hazırlayan ve çıkaran: Sedat Simavi, (İst., 1933-1935), C. IV, s. 1403-1404; Ali Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, Mars Matbaası, (Ankara, 1968-1969), C. II, s. 1068-1071; Büyük Larouse, 19.C., s. 10079; Türk Meşhurları, s. 339.

21 Kompozisyon ve Türkçe Gramer.

22 Anayasa Hukuku.

23 İdare Hukuku.

dersleri vermiştir. Aynı yıl, Galataray Sultanisi Fransızca Dicter ve Terceme muallimliğini de üstlenmiştir. Bu sırada, Galataray Sultanisi'nde Recâi-zade Ekrem ile meşhur Ahmet Mithat Efendi de Muallimlik yapıyorlardı.

Kemalpaşa-zâde Said Bey'in, Galatasaray Sultanisi, Darulfünûn Hukuk Fakültesi ve Mülkiye Mektebi'ndeki Kitabet, Anayasa ve İdare Hukuku dersleri uzun süre devam etmiştir. 1881 yılına ait Devlet Salnamesinden elde ettiğimiz veilere göre, Said Bey Mekteb-i Mülkiye'de "Türkçe İnşa ve Terceme"; Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nde ise "Usûl-i Kitâbet ve Terceme" muallimliğini sürdürmektedir. Aynı yıllarda, Said Bey'in, Galatasaray Sultanisi'ne bağlı olarak açılan hukuk şubesinde "Lisan-ı Fransavi" muallimliği görevini de yürüttüğü bilinmektedir²⁴.

Bir jurnal üzerine, 1 Nisan 1887'de Kemalpaşa-zâde Said Bey Mülkiye Müderrisliği'nden; Recâi-zâde Ekrem Bey, Ahmet Mithat Efendi ve Said Bey Galatasaray Sultanisi öğretmenliklerinden azledildiler. Bunu Said Bey şu mısralarla dile getirmiştir:

"Dedi üçler çıkup tarih-i zîbâ kilik-i katibden,
Said ü Ekrem ü Mithat koğuldu hep mekâtibden..."

Diğer taraftan, Darulfünûn Hukuk Fakültesi'nin öncüsü olan ve günümüzdeki İstanbul Hukuk Fakültesi'nin temelini teşkil eden ilk Hukuk Mektebi, Adliye Nezareti'ne bağlı bir kurum olarak, Haziran 1880'de açıldığı zaman, Kemalpaşa-zâde Said Bey'in, "Vakit" gazetesi Baş Muharriri sıfatıyla, "Roma Tarihi ve Usûl-i Terceme" dersi okuttuğunu görüyoruz²⁵.

Said Bey, ilk Adliye Nazırı ve son asır Osmanlı Hukukçuları arasında önemli bir yere sahip olan Cevdet Paşa'nın tavsiye ve önerisiyle, "Hukuk-ı Siyâsiye-i Osmaniye"²⁶ adıyla bilinen "Hukuku-ı Esasiye ve Hukuk-ı İdare-i Mülkiye"²⁷ dersleri de vermiştir²⁸. Said Bey'in Hukuk Mektebi'ndeki akademik faaliyetleri sadece hukukla sınırlı kalmamış, o aynı zamanda Fransızca gramer ve terceme tekniği derslerine de girmiş ve böylece Hukuk Fakültesi içerisinde önemli bir etkinlik kazanmıştır²⁹.

24 1881 yılı Devlet salnamesi, s. 271.

25 Medrese-i Hukuk, Birinci sene, Mecelle: 1, adet-i medrese:1(18 Safer 1298/22.3.1881), 1881 yılı Devlet salnamesi, s. 231.

26 Osmanlı Siyasi Hukuku.

27 Anayasa ve İdare Hukuku.

28 "... Ve bir müddet sonra açılan Mekteb-i Âli-i Hukuk'da tedrisi karar-ı âli iktizâsından bulunan Hukuk-ı Siyâsiye dersi dahi Saâdetlü Said Beyefendi hazretleri'ne ihale buyrulmuşdu." İbrahim Hakkı, Hukuk-ı İdare, C. I, (İstanbul, 1307-1889-1890), s. 3.

29 Örneğin, 1300/ yılı Devlet Salnamesindeki veilere göre, Kemalpaşa-zade Said Bey haftalık 24 saat olan üçüncü sınıf derslerinin 4'nü üstlenmiş durumda idi Bakınız, 1302-1304 yılları arası Maarif Salnamesi; Darulfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. II, Sayı: 13 (İst., Matbaa-i Âmire, 1340-1341), s. 225-240; Darulfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. II, Sayı: 14 (Şevval1342-Mayıs 1340), s. 337-342; Ayrıca bakınız, 1300-1305 yılları arası Devlet Salnamesi.

İdare Hukuku dersleri veren ilk kişi olan Ohannes Efendi bu sahada herhangi bir eser kaleme almamış olduğu gibi, hukuk sahasında ve özellikle Devletler Hukuku ve Siyasi Hukuk³⁰ alanında iki önemli yapıt bırakmış olmasına rağmen, Kemalpaşa-zâde Said Bey de İdare Hukuku'nu konu edinen bir çalışma yapmamıştır.

Kemalpaşa-zâde Said Bey, 1885'te terfi ederek Şurâ-yı Devlet azalığına atanmış ve 1889'da Şurâ-yı Devlet'de yeni kurulan Bidâyet Mahkemesi Reisliği'ne yükselmiştir. Kemalpaşa-zâde Said Bey, bu tarihten itibaren II. Abdülhamid aleyhine yazmış olduğu bazı yazılarından dolayı Yemen'e sürgün edildiği 1899 yılına kadar Şurâ-yı Devlet Bidâyet Mahkemesi Reisliği görevini yürütmüştür³¹.

O devrin meşhur şahsiyetlerinden olan Kasideci-zâde Ziya molla ile Kemalpaşa-zade Said Bey'in kaleme aldıkları bir yaftayı sokak başlarına asacaklarının Yıldız Sarayı'na bir jurnalle ihbar edilmesi üzerine, Said Bey ve Kasideci-zâde 1899'da tutuklanmışlar; Sadrazam Halil Rıfat Paşa başkanlığında oluşturulan Tahkik ve Muhâkeme Komisyonu'nda sorgulandıktan sonra suçlu bulunarak her ikisi de Yemen'e sürgün edilmişlerdir.

Yemen'in San'a şehrinde 9 yıl sürgünde kaldıktan sonra, 1908'de II. Meşriyet'in ilanı ile birlikte İstanbul'a dönen Said Bey, önce Şurâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Reisliği'ne, daha sonra Şurâ-yı Devlet İkinci Reisliği'ne getirilmiştir.

"Tahdîd-i Sin" (yaş haddi) Kanunu gereğince 1914'de emekliye ayrılmış olan Kemalpaşa-zade Said Bey, Vakit Gazetesi'nde devamlı makaleler ve hatıralar yayınlamaya yeniden gazeteciliğe başlamıştır.

30 Said Bey'in Devletler ve Siyasi Hukuk alanındaki eserleri şunlardır: "Hukuk-ı Düvel" (Cebrail Gregor ile birlikte), İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1299/1882; "Hukuk-ı Siyâsiye-i Osmâniye", İstanbul, 1329/1911. İlk eser, Mekteb-i Mülkiye'de vermekte oldukları Devletler Hukuku Ders notları biraz geliştirilerek halkın da yararlanması amacıyla bastırılmıştır. "Hukuk-ı Siyâsiye-i Osmâniye" adlı çalışma ise, Said Bey'in Şurâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi olduğu dönemde Hukuk Mektebi müfredatına uygun ders kitabı olarak hazırlanmıştır. Bu kitabın, Siyasi Hukukun tanımı ile başlamaktadır: "Dersimiz Hukuk-ı Siyasiyedir. Buna fransızcada Droit Public derler. Binaen aleyh bunun tercemeten manası Hukuk-ı Umumiye demektir. Lakin hukuk-ı umumiye davası ile hukuk-ı şahsiye davası adliyece başka manada kullanıldığından iltibasdan ictinâben Hukuk-ı Umumiye denilmemesi münasib görüldü. Bu cihetle Hukuk-ı Siyasiye denilir."

31 Karşılaştırma için bakınız, 1310-11315 Yılları arası Devlet Salnamesi. Kemalpaşa-zâde Said Bey, 19 Nisan 1896'da Padişah II. Abdülhamid'e yazmış olduğu bir mektup'ta şöyle diyordu:

"Padişahım,

Devletinizin uğradığı belaların asıl sebebi liyâkatsiz memurlar kullanmanızdır. Ehemmiyetli işlerin, ehliyetli ellerde olması, birşey yapılamaması neticesini veriyor. Bunu niçin düşünmüyorsunuz? Devlet'e sadık olanlar buna şaşıyorlar..." Ve devamında Sadrazam Halil Rıfat Paşa'dan söz ederek mektubunu şöyle noktıyor: "Kendisi sadık, namuslu adamdır. Memlekete vaktiyle çok hizmet etmiştir; ama, bu gün Devlet'in muhtaç olduğu ciddi ve mühim tedbirleri almağa ihtiyarlığı manidir. Bunu herkesden önce kendisi tasdik eder; ferman Efendimizindir."

Said Bey, başta resmi görevler olmak üzere, akademik faaliyetleri, yazarlık ve gazetecilik gibi entellektüel çalışmaları birlikte yürütmeyi başaran ender şahsiyetlerden biridir. Uzun müddet "Vakit" ve "Tarık" gazetelerinde "İcmal-i ahvâl" başlığı altında kaleme almış olduğu çeşitli siyasi makaleleri yanında, dil ve edebiyata dair birçok yazılar yazmış, ayrıca Fransızcadan çeviriler yapmıştır.

Said Bey, kaleme almış olduğu çok çeşitli makeleler dışında, "Galatât-ı Terceme" (1889-1898) adıyla, özellikle Fransızcadan yapılan çeviri yanlışlarına, bir dizi kitapçıkta (17 ayrı kitapçık halinde) eleştiriler yöneltmiştir³². Said Bey'in bu eleştirilerine Mehmet Halid "Tetkik-i Galatât-ı Terceme" (1889) isimli kitaplarla cevap vermiştir. Said Bey, ayrıca, J. J. Rousseau'nun bazı yazılarını "Fezâil-i Ahlâkiye ve Kemalât-ı İlmiye" adıyla Türkçeye çevirdi. (1882)

Eski tarzda oldukça kuvvetli manzumeleri de bulunan Kemalpaşa-zâde Said Bey daha çok nesirle ilgilenmiştir. Yazmış olduğu nesirleri, metin, ihtimamlı, fakat külfetli ve epeyce zincirlidir³³.

Kemalpaşa-zâde Said Bey, Türkcülük ve Türkçecilik konusunda da önemli rol üstlenmiştir. J.J. Rousseau'dan yaptığı "Fezâil-i Ahlakiyye ve Kemelât-ı İlmiyye"³⁴ isimli çeviri kitabının ikinci kısmındaki "İfade-i mahsusa" başlıklı önsözde ve eserin sonundaki "mülâhazât" değerlendirme kısmında Doğu ve Batı nüfuzlarına karşı Türkçe'nin ve türklük'ün istiklalini şiddetle savunmaktadır. Bu nedenle, Said Bey Türk Milli şuurunun uyanmasında önemli rol oynamıştır, denilebilir. Öz Türkçe'nin eski bir taraftarı olduğunu gösteren şu kıtası pek meşhurdur:

"Arapça isteyen Urbân'a gitsin,
Acemce isteyen İran'a gitsin;
Frengi'ler Frengistan'a gitsin,
Ki biz Türk'üz, bize Türkî gerektir;
Bunu fehmetmeyen câhil demekdir."³⁵

32 Said Bey, Namık Kemal, Ahmet Mithat, Abdülhak Hamit'in bağlı olduğu "Yeni Edebiyat" anlayışına sert eleştiriler yöneltmiştir 1879 yılında, Ahmet Mithat ile ilgili yazdığı bir şiir yüzünden Sirkeci'de ondan bir dayak yemesi büyük yankılar uyandırmıştır. Hatta, Abdülhak Hamit Golos Şebkenderi iken Said Bey'in tenkidlerine cevap olarak aşağıdaki beyiti telgrafla gazeteye göndermişti. Bu beyit, kuvvetli bir hiciv olmakla beraber Said Bey'in adını hafızalarda yaşatacak derecede güzeldir:

Mîr-i Said bahiste nâ-enil imiş meğer,
"İbn-i Kemal" sanırdık, "Ebû-cehl" imiş meğer.

33 Said Bey bu tarzını, 1299/1882 yılında "Hukuk-ı Düvel" isimli eserinin sonuna yazmış olduğu bir beytinde şöyle açıklamaktadır:

Himmet az olsa dahi faide külli görünür
İhtiyâcâta muvâfik gelen âsâra çalış

34 (Ahlaki Faziletler ve İlmi Olgunluklar) anlamına gelmektedir.

35 "Kavâidiyle lûgat kitabıyla beraber bir Türk lisanı meydana konulup o lisan üzere neşriyât teshil idilmelidir." Bakınız, Kemalpaşa-zade Said "Fezâil-i Ahlakiyye ve Kemelât-ı İlmiyye" (Ahlaki Faziletler ve İlmi Olgunluklar) (Kısm-ı Sâni), Mihrân Matbaası (İstanbul, 1299), s. 2-6; (Kısm-ı Salis), s. 73-86.

Türkçeyi savunduğu kadar, Said Bey'in din ve vicdan hürriyetini teşvik ettiği; fikir, teşebbüs ve girişim hürriyetinin geliştirilmesi yönünde devrine nazaran fevkalade önemli diyebileceğimiz görüşler ileri sürdüğü ifade edilebilir. Ayrıca, Batı bilim ve teknolojisinin Türkiye'ye gelişinde eğitim-öğretimin önemine dikkat çeken Kemalpaşa-zade Said Bey, toplumun kültür seviyesinin yükselmesinde basın-yayın kurumlarının rol ve etkinliğinin altını çizerek Devletin matbuât üzerindeki sansür politikasını eleştirmektedir³⁶.

Fransızca'yı çok iyi bilen ve zaman zaman da çeviriler yapan Said Bey'in yukardaki eserleri yanında, sadece 22 forması basılabilen "Kamûs-ı Türkî" adında Fransızca-Türkçe yarım kalmış bir sözlük ile aşağıdaki yapıtları bulunmaktadır.

1921 yılında İstanbul'da vefat eden Said Bey, Süleymaniye'de babası Kemalpaşa'nın yanına defnedilmiştir.

Kemalpaşa-zâde Said Bey'in, gazetecilik, tenkidcilik, eğitim mesleği yanında, uzun süre devam ettirdiği hukukçuluğu da çok verimli geçmiştir. Özellikle, Batı hukukunun Türk hukuk sistemine adaptasyonu konusunda büyük çaba sarfetmiştir. Kemalpaşa-zâde Said Bey, Devletler ve Siyasi Hukuk sahasında iki önemli eser kaleme almış olmasına rağmen, İdare Hukuku alanında basılı bir yapıt bırakmamıştır.

Başlıca Eserleri

1- Hukuk-ı Düvel (Deâvi mümeyyizi Cebrail Gregor ile biirlikte), Gurre-i Ramazan 1299/1882, Matbaa-i Ebuzziya. Bu kitap, Cebrail Gregor ve Kemalpaşa-zâde Said Bey'in Mekteb-i Mülkiye'de müzakere ettikleri "Hukuk-ı Düvel" ders notlarından oluşmaktadır.

2- Âsâr-ı Said (Said Bey'in Makalelerini içermektedir), İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303/1887

3- Galatât-ı Terceme (17 kitap), İstanbul, Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, 1306/1890

4- Sefirler ve Şehbenderler (iki kısım), İstanbul, Ebuzziya Matbaası, 1307/1891 (I. Kısım: Hukuk ve Vezâif; II. kısım: Fıkırat ve Letâif)

5- Ahmet Mithat Efendi Hazretlerine Arîzadır, İstanbul, Tercümân-ı

36 "Efkârımca selâmet-i vatanımız umum tab'a-i Osmâniye'nin hukuk ve vezâifce cidden ve sahihen müsâvi olmasındadır. Din-i mubin-i islam bu müsâvâta yalnız müsâid değil bu müsâvâtı bilhassa muktezî olduğunu ve dünyada müsavât-ı umumiye kâide-i celilesinin vâzıı din-i mubin-i islam idüğünü inşallah işbu sene-i tedrisiye ibtidâsından itibaren Mekteb-i Hukuk'da tedrisi uhde-i acizâneme ihale olunan "Droit Administratif" yani (Hukuk-ı İdare-i Mülkiye) 'de ber-tafsil isbat ideceğim." Bakınız, Kemalpaşa-zâde Said Bey, "Fezâil-i Ahlâkiyye ve Kemâlât-ı İlmiyye" (Ahlaki Faziletler ve İlmi Olgunluklar) (Kısım-ı Salis), Mihran Matbaası (İstanbul, 1299), s. 85-86

Hakikat Matbaası, 1315/1897 (Bu eser, "Galatât-ı Terceme" münasebetiyle Said Bey ile Midhat Bey arasındaki münakaşayı ihtiva eder.

6- Teşhîr-i İzmihlâl, İstanbul, İkdâm Matbaası, 1326/1908 (Memur intihabı hakkında teşekkül eden bir komisyon hakkında bir hicviye)

7- Fezâil-i Ahlâkiyye ve Kemâlât-ı İlmiyye (J. J. Rousseau'dan terceme)

8- Garâib-i Âdât-ı Akvâm (Milletlerin Garip Töreleri), İstanbul, 1303/1886

9- Teşebbüsât-ı Cürmiyye, İstanbul, 1308/1890

10- Mehâkim (Mahkemeler), İstanbul, 1306/1888-1889

11- Usûl-i Mesuliyet-i Vükelâ, İstanbul, 1326/1908

12- Vezâif-i Adliye-i Etibbâ (Adlî Tabiblerin Görevleri), İstanbul, 1306/1888

13- Usûl-i Maîşet-i İnsan, İstanbul, 1307/1889

14- Hukuk-ı Siyâsiyye-i Osmaniyye, İstanbul, 1329/1911

3) İbrahim Hakkı Paşa (İstanbul 1863-Berlin 1918)³⁷

Sefirliklerde, Nazırlıklarda ve Sadrazamlıkta bulunmuş, hukuk profesörlüğü ile tanınmış Türk devlet ve bilim adamlarındandır. Zabtiye Nezareti Müsteşarlığı'nda ve Sakız Mutasarrıflığı'nda bulunan, Türk devlet adamı ve diplomat Şehremaneti³⁸ Meclis Reisi Sakızlı Mehmet Remzi Efendi'nin oğlu olan İbrahim Hakkı Paşa 1863'de İstanbul'da doğdu. Sıbyan mektebinden sonra Beşiktaş Askeri Rüştîyesi'ni birinci olarak bitiren İbrahim Hakkı Paşa, bir yıl Mahrec-i Aklâm'a devam etmiş, 1877'de yüksek okul olarak yeniden açılan Mekteb-i Mülkiye'ye girmiştir. İdâdi ve Âli (yüksek) kısımlarında beş yıl tahsilden sonra, 1882 yılında sınıfında birincilik kazanarak, "pekiyi" derece ile Mülkiye Mektebi'nden mezun olmuştur.

Mezuniyeti müteakiben, 1882'de Hariciye Nezareti Tahrirât Kalemi'ne³⁹ memur adayı olarak girmiş; 1884'de Mabeyn Mütercimliği'ne, 1886'da bu göreve ek olarak Hukuk Mektebi Tarih ve Siyasi Hukuk, bir süre sonra İdare Hukuku, Devletler Hukuku müderrisliğine ve 1889'da Hamidiye Ticaret Mektebi Ekonomi ve Ticaret Hukuku muallimliklerine tayin edilmiştir. İbrahim

37 İbrahim Alâaddin Gövsa, Meşhur Adamlar Ansiklopedisi, (Hayatı ve eserleri). Hazırlayan ve çıkaran: Sedat Simavi, (İst., 1933-1935), C. II, s. 648; Ali Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, Mars Matbaası, (Ankara, 1968-1969), C. III, s. 103-120; Türk Ansiklopedisi, (M.E.B.) (Ankara, 1970), C. 18, s. 335-336; Ana Britanica, C. 11, s. 447 .

38 Şehremaneti=Belediye.

39 Dışişleri Bakanlığı Yazı İşleri Müdürlüğü.

Hakkı Paşa, memuriyet görevine devam ederken Fransızcasını geliştirmiş, İngilizce öğrenmiş ve hukuk bilgisini artırmıştır.

Hariciye Nezareti Tahrirât kalemi'ndeki görevini sürdürürken, Almanya İmparatoru II. Wilhelm'in İstanbul'a ilk ziyaretinde maiyetine memur edilmiş olan İbrahim Hakkı Paşa, geçici görevlerle İtalya ve Yunanistan'a da gönderilmiş; Chicago sergisine komiser tayin edilerek iki defa Chicago'ya gitmiştir. Ayrıca, İstanbul'a gelen Siyam kralının kardeşi Prens Damberg'e mihmandar olmuştur.

1884'de, Mabeyn Mütercimliği vazifesine ek olarak, Sıhhiye Meclisi azalığına ve Bab-ı Âli Hukuk Müşavirliği'ne tayin edilmiş, Hukuk Mektebi'ndeki İdare Hukuku ve Devletler Hukuku muallimliğini de sürdürmüştür.

İstanbul'a gelen Sırb Kralı Aleksadar'ı karşılamaya ve dönüşünde Niş'e kadar uğurlamaya memur edilmiştir. Değişik tarihlerde Rumeli Şimendiferi, Beyrut rıhtımı v.b. çeşitli meselelerin araştırma ve halledilmesi için oluşturulan komisyonlarda görev almıştır. Gizli memuriyet ile Bulgaristan'a gönderilmiş, Yunan hükümeti ile imzalanan eşkıya, mücrimlerin⁴⁰ iadesi, tâbiyet ve konsolosluk anlaşmalarını müzakere, tazminat-ı şahsiyesini dağıtma komisyonu üyelik ve başkanlıklarında, anarşistlere ilişkin devletlerce alınacak önlemleri kararlaştırmak için Roma'da toplanan konferans murahhaslığında, bu konferansın kararlarını inceleme memur komisyonu üyeliğinde; Türkiye ile Bulgaristan arasındaki anlaşmazlıkların incelenmesi, İzmir-Alaşehir hattı geliri hakkındaki anlaşmazlığın çözümü; Kosova Valisi hakkındaki şikayetin tahkiki; Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan ve İran ticaret anlaşmalarının ve daha birçok konulardaki dış ilişkiler kurul ve komisyonlarında temsilci ya da başkan olarak başarılı görevler yapmıştır.

Bu arada, başarılarını gözönüne alan Sadrazam Said Paşa, 6. defa sadrazamlığı sırasında, II. Abdülhamid'e, İbrahim Hakkı Bey'in Hariciye Nezareti Müsteşarlığı'na getirilmesini teklif etmiş, fakat bu öneri padişahca kabul edilmemiştir.

1908'de II. Meşrutiyet ilan edilinceye kadar, hem Bâb-ı Âli Hukuk Müşavirliği'ni, hem de Hukuk Mektebi'ndeki muallimliğini birlikte yürütmüştür. O dönemde, Hukuk Mektebinin modern fikirli ve bilgili hocalarından sayılır, kısa cümlelerden, açık ve veciz sözlerden toplanan takrirleri istifade ve zevkle dinlenirmiş.

II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra, değişimin ilk vekili ve genç kuşak sıfatıyla kabineye girerek Maarif Nazırı olan İbrahim Hakkı Paşa, Kamil Paşa kabinesinde aynı görevi sürdürmüş ve ayrıca Dahiliye Nezaretini vekaleten

40 Suçluların.

üstlenmiştir. Dahiliye Nezaretine tayin olunan Reşid Akif Paşa'nın itirazı üzerine, aynı yıl asil olarak Dahiliye Nazırı ve vekil olarak da Maarif Nazırı olmuştur.

1909'da Roma Büyükelçisi olarak tayin edilen İbrahim Hakkı Paşa, 28 Aralık 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası üzerine, "Paşalık pâyesi" verilerek ittihat ve Terakki Fırkası tarafından Sadrazam (Başbakan)'lığa getirilmiştir. Sadrazamlığında ilk söylediği nutukda zikrettiği eşitlikçi ve ihsan politikası onun siyasetinin adı olmuştur. Dört buçuk ay Ticaret ve Bayındırlık (Nafia) Bakanlığını da vekil olarak üstüne alan İbrahim Hakkı Paşa, Dışişleri Bakanı (Hariciye Nazırı) Rıfat Paşa'nın Paris Büyükelçisi olarak atanması üzerine, 1911'de Başbakanlık görevine ek olarak Dışişleri Bakanlığı da yapmıştır.

Sadrazamlıkta birbuçuk yıl kaldıktan sonra, 17 Eylül 1911'de Başbakanlık'tan istifa eden İbrahim Hakkı Paşa, 1 Ağustos 1915'de Berlin Büyükelçisi olmuş, 28 Temmuz 1918'e kadar bu görevde kalmıştır. 1917'de Büyükelçilik görevi üzerinde iken, Âyan üyesi de olmuştur. Alman İmparatoru Wilhelm'in 23 Ekim 1917'de üçüncü kez İstanbul'a gelmesinden birkaç gün önce İstanbul'a gelmiş; 1917'de Âyan ve Mebusan Meclisleri açıldığında yemin törenine katıldıktan sonra Berlin'e dönmüştü. Büyükelçilik görevi sırasında Brest-Litovsk müzakerelerine katılan Türk heyetinde de bulunmuştur.

1918'de Berlin'de vefat eden İbrahim Hakkı Paşa'nın cenazesi İstanbul'a getirilmiş, Yahya Efendi Türbesine gömülmüştür. Fransızca ve İngilizceyi çok iyi bir şekilde konuşan, ayrıca Arapça, Farsça, Almanca ve İtalyanca da bilen İbrahim Hakkı Paşa'nın birçok basılmış eseri bulunmaktadır.

Özetlemek gerekirse, İbrahim Hakkı Paşa'nın, devrine göre iyi bir eğitim almış olduğu söylenebilir. Sürekli inceleme ve araştırma yapan İbrahim Hakkı Paşa, bürokratik basamakları birer birer aşarak devletin zirvesine, yani Sadrazamlık makamına kadar yükselebilmiştir. Fakat bu terakki pek de kolay olmamıştır. İbrahim Hakkı Paşa, II. Meşruiyet'e kadar gerek yaşca genç oluşu ve gerekse yenilikçi olması nedeniyle vezirlik mertebesine çıkamamıştı. Ancak, II. Meşruiyet'in getirdiği değişim rüzgarı, devlet yönetimi alanında geniş bir bilgi birikimine sahip olan ve Bâb-ı Âli'de önemli mevkilerde görevler üstlenen İbrahim Hakkı Paşa'yı Sadrazamlık makamına kadar çıkarmıştır. Ancak, Müşavirlik ve sefirlik yaptığı dönemde ülkeye büyük hizmette bulunan İbrahim Hakkı Paşa, aynı başarıyı vezirlik ve sadrazamlık makamında gösterememiştir, denilebilir.

Aynı zamanda, akademik çalışmalarıyla da bilinen İbrahim Hakkı Paşa, Hukuk Mektebi'nde uzun bir süre müderris (profesör) olarak görev almıştır. Hukuk ve tarih alanında eserler kaleme alan İbrahim Hakkı Paşa, hukuk alanındaki çalışmalarında yakaladığı kalite düzeyini tarih sahasındaki eserlerinde yakalayamamıştır. Hukuk sahasında uzmanlaşmış olması, doğal olarak, tarih konusunda kaleme aldığı yapıtların ikinci plana itilmesine neden olmuştur denilebilir.

Özellikle belirtmek gerekirse, İbrahim Hakkı Paşa'nın, İdare Hukuku biliminin ayrı bir bilim dalı olarak teşekkül edip gelişmesinde önemli rol oynamış olduğu söylenebilir. İdare Hukuku dersleri veren üçüncü kişi olmasına rağmen, İbrahim Hakkı Paşa, bu sahada yayımlanmış eseri bulunan ilk kişidir⁴¹. Bu alanda, daha sonra eser kaleme alanlar sürekli olarak onun yapıtına atıfta bulunmuşlardır. Sonuç olarak, Hakkı Paşa'nın İdare Hukuku Bilimi'ni teşekkül ettiren ve bu alandaki çalışmalarıyla müstakil bir Bilim Dalı olarak gelişmesine katkıda bulunan önemli şahsiyetlerden biri olduğu iddia edilebilir. İbrahim Hakkı Paşa'nın hukuk ve diğer sahadaki matbu eserleri şunlardır⁴²:

- 1) Tarih-i Hukuk-ı Beyne'd-Düvel⁴³ (1885)
- 2) Medhal-i Hukuk-ı Beyne'd-Düvel⁴⁴ (1885)
- 3) Hukuk-ı Düvel⁴⁵ (tarihsiz)
- 4) Tarih-i Umumi (3 cilt) (1887-1888)
- 5) Muhtasar⁴⁶ İslam Tarihi (Mehmet Azmi ile birlikte, 1888, 6 basım yaptı, 1905)
- 6) Küçük Osmanlı Tarihi (1890)
- 7) Hukuk-ı İdare (2 cilt, 1890 ve 1894)
- 8) Mukaddime-i İlm-i Hukuk⁴⁷ (1901)
- 9) Muhtasar⁴⁸ Kıbrıs Coğrafyası ve Muhtasar Kıbrıs Tarihi (Mustafa Midhat ile birlikte, 1919)

4) Ahmet Şuayıp (1876-1910)⁴⁹

Son asır edip, mütefekkir ve hukukcularından biri olan Ahmet Şuayıp Bey 1876 yılında İstanbul'da doğmuştur. Henüz daha birkaç aylık iken babası

41 "Müşâru ileyhim hazerâti (Ohannes Efendi ve Said Beyefendi) gibi zevât-ı fezâil-simâtın tedrisine ibtidâ eyledikleri işbu dersin Mekteb-i Âli-i Hukuk'da talimi vazifesi ahîren Maarif Nazırı devletlü Münif Paşa Hazretleri taraflarından uhde-i âcizâneme havele buyrulduğundan mekteb talebesince tahsili teshîl eylemek için tedrisât-ı vâkıanın meydan-ı intişare çıkarılması münasib mülâhaza kılındı...ve memleketimizde mevzuun tedrisi itibariyle üçüncü ve meydân-ı intişâre çıkmak cihetiyle ilk eser olması hasabiyle...". Bakınız, İbrahim Hakkı, Hukuk-ı İdare. C. I, (İstanbul, 1307/1889-1890), s. 3-4, 6.

42 İbrahim Hakkı Paşa'nın, günümüz Türkiye için çok anlamlı bulduğumuz "Din imandır, gerisi tefeerruattır" sözü Prof. Dr. Vakur VERSAN tarafından nakledilmiştir.

43 Devletler Hukuku Tarihi.

44 Devletler Hukukuna giriş.

45 Devletler Hukuku.

46 Kısa.

47 Hukuk Bilimine Giriş.

48 Kısa.

49 İbrahim Alâaddin Gövsa, Meşhur Adamlar Ansiklopedisi, (Hayatı ve eserleri). Hazırlayan ve çıkaran: Sedat Simavi, (İst., 1933-1935), C. I, s. 36; MEB, Türk Ansiklopedisi, (Ankara, 1946), C., s. 271-272; Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul, 1989), C. II, s. 138; Meydan Larouse, C. 1, s. 183; Türk Meşhurları Ansiklopedisi, s. 26; Ana Britanica, C. 1, s. 220.

Salih Efendi'yi kaybeden Ahmet Şuayıp, güç şartlar altında öğrenim görmüştür. Ahmet Şuayıp Bey, ilk öğrenimini Fatih Rüştüyesi'nde, orta öğrenimini Vefa İdâdisi'nde yapmış, yüksek öğrenimini ise Mekteb-i Hukuk'da tamamlamıştır.

Son derece çalışkan, ilgi sahası oldukça geniş olan Ahmet Şuayıp Bey, dini ve milli konulara ilgi duymayan Edebiyat-ı Cedide toluluğunun fikir alanındaki en güçlü temsilcilerinden biridir. 1896'da Servet-i Fünûn dergisinde toplanan gençlerin meydana getirdiği Yeni Edebiyat (Edebiyat-ı Cedide) hareketine katılan Ahmet Şuayıp Bey, bu dergide "Hayat ve Kitaplar", "Esmâr-ı Matbuât"⁵⁰ başlıkları altında yazdığı iki sıra yazılarla kendisini tanıtmaya başlamıştır. Bunlardan birincisinde, yani "Hayat ve Kitaplar" 'da, edebiyat tarihi ile Avrupa fikir ve edebiyat dünyasından tanınmış şahsiyetlerin, özellikle XIX. yüzyıl Fransız realist ve natüralist yazarların hayatını, eserlerini tahlil edip tanıtan monografik etüdler; ikincisinde, yani "Esmâr-ı Matbuât" 'da ise, haftalık tenkit ve kronikler, özellikle Fransız basınından izlediği düşün, sanat ve edebiyat alanındaki gelişmeleri aktarmaya çalışmıştır. Ayrıca, Servet-i Fünûn Edebiyatı ve bu hareketin kimi temsilcileri üzerine denemeler yazmıştır. Edebi eserlerin ilmi metodlarla ve sağlam bir kültüre dayanarak ele alınması gerektiğine inanan Ahmet Şuayıp Bey, Batılı tenkid hayatını Türkiye'ye getirmeye çalışmıştır.

Diğer taraftan, Ahmet Şuayıp Bey, II. Meşrutiyet'ten sonra, 1908-1910 yılları arasında, Rıza Tevfik Bölükbaşı ve Mehmet Cavid ile birlikte Türkiye'deki pozitivist hareketin başlıca yayın organlarından biri olan "Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimâiye Mecmuası"⁵¹ isminde aylık bir dergi tesis etmiştir. 24 sayı ve üç cilt olarak çıkan bu dergide Ahmet Şuayıp Bey, siyaset tarihi ve toplumbilim alanlarında yazılar kaleme almış, özellikle Fransız ihtilali ve Rusya tarihi konularında yayımladığı yazılarla dikkat çekmiştir. Ahmet Şuayıp, Batılı yazar, fikir adamı ve tarihçiler üzerinde de durmuştur. Çeşitli bilimsel ve edebi meselelerin tarihi olaylara dayanarak açıklandığı bu maktelelerde, Batılı edebi akımların iyice açıklanmış ve anlaşılmiş olduğu kabul edilmektedir⁵².

Ahmet Şuayıp Bey, son devir Türk fikir ve bilim hayatının dikkate değer simalarından biridir. O, sosyal bilimleri Batı'daki örneklerine göre kavramaya ve onları Türk okuyucusuna, özellikle gençlere tanıtmaya çalışmıştır. Devrindeki çoğu edebiyat, fikir ve bilim adamlarında olduğu gibi, Ahmet Şuayıp Bey

50 Basın-yayının meyveleri.

51 İktisat ve Toplum Bilimleri Dergisi.

52 Ahmet Şuayıp Bey'in, 1908-1910 yılları arasında "Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimâiye Mecmuası" 'nda Tarih, Sosyoloji ve Siyaset alanında yayınlamış olduğu makalelerden bazılarının konu başlıkları şöyledir: "Fransa İhtilâl-i Kebiri"; "Yirminci Asırda Tarih"; "Devlet ve Cemiyet"; "Hürriyet-i Mezhebiye"; "Devlet-i Mütemeddinenin Siyâset-i Mezhebiyeleri"; "Hilafet ve Saltanat"; "II. Filip"; "Rusya"; "Avâmil-i İctimâiyye".

de sadece Batı'daki fikirleri ülkemize taşımayı amaç edinmiştir. Bununla birlikte O'nun, bu işle uğraşanlar arasında sağduyuya, ciddiyete ve iyi niyete en bağlı bulunanlardan biri olduğu da muhakkaktır.

Ahmet Şuayıp Bey'in edebiyat alanındaki yazıları, yaşına ve çağdaşlarına göre, oldukça özlü olarak kabul edilebilir. Özellikle, "Hayat ve Kitaplar" adlı yapıtında topladığı, edebi ve sosyal olayların bilimsel metodlarla nasıl incelenebileceğini açıklayan yazıları, devrine göre, bir yenilik sayılabilir. Ancak, Ahmet Şuayıp Bey, çok genç yaşta öldüğü ve çalışmaları sosyoloji, ekonomi, edebiyat ve hukuk gibi çok çeşitli alanlara dağıldığı için, benliğini kurmaya zaman ve imkan bulamamıştır. Servet-i Fünûn'da "Hayat ve Kitaplar" başlığı altında yayımladığı etüdlerinden bazıları, iki defa olmak üzere 1901 ve 1913'de, aynı adla kitap halinde yayınlanmıştır.

Ahmet Şuayıp Bey, akademik çalışmaları ile diğer resmi görevlerini, fikir adamlığı ile verimli yazarlığı 34 sene gibi çok kısa bir ömre sığdırabilen ender şahsiyetlerden biridir.

Ahmet Şuayıp Bey, Hukuk Mektebi'den mezun olduktan sonra, meşhur hukukçu ve devlet adamı İbrahim Hakkı Paşa'nın asistanlığını yapmış; "Hukuk-ı İdare" dersleri vermiş ve Cemiyet-i Rüsûmiye azalığı görevinde bulunmuştur.

1908'de başlayan II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Darulfünûn Hukuk Fakültesi'nde "Hukuk-ı İdare" ve "Hukuk-ı Düvel" dersleri verdiği dönemde, önce Meclis-i Maarif azalığı, sonra Tedrisât-ı İptidâiye Müdürlüğü⁵³ ve İstanbul Maarif Müdürlüğü'ne, ve nihayet Divân-ı Muhasebât Müddeiumumiliği⁵⁴ görevine getirilmiştir. Ahmet Şuayıp Bey, bu son görevini yürütürken, daha henüz çalışacak ve olgunlaşacak yaşta, 34 yaşında apandistten ölmüştür.

Ahmet Şuayıp Bey, hukuk alanında iki ayrı eser bırakmıştır geride. Bunlardan biri "Hukuk-ı İdare/Droit Administratif", diğeri ise "Hukuk-ı Umumiye-i Düvel"⁵⁵ ismini taşımaktadır. "Hukuk-ı İdare" adlı yapıtı iki ciltten oluşmaktadır. 1326-1328/1908-1910 tarihini taşıyan birinci cilt Darulfünûn Hukuk Mektebi birinci sınıfında verilen ders notlarından oluşmaktadır. Bu ilk kitap, Hukuk Mektebi birinci sınıf öğrencileri tarafından Dersaâdet Hürriyet Matbaası'nda basılmıştır⁵⁶.

53 İlköğretim Genel Müdürlüğü.

54 Savcılık.

55 Devletler Umumi Hukuku.

56 Üzerinde; Divân-ı Muhasebât müddeiumumisi ve İstanbul Darulfünûn Hukuk Fakültesi Muallimlerinden Ahmet Şuayıp yazılı olan ve "Hukuk-ı İdare/Droit Administrative" adını taşıyan birinci cildin aynı tarihte iki farklı basısı yapılmıştır. Bunlardan biri korsan baskıdır, diğeri ise hocanın izni alınarak bastırılan gerçek basıdır. Sahte nüsha üzerinde "Birince sınıfa mahsustur. Mekteb-i Hukuk birinci sene birinci şube tarafından tab ettirilmiştir. Tab ettirilen nüshalar mahduttur. Mektep haricinde furuhtu müstelzim-i mesuliyettir" yazılıdır. Asıl nüshada ise " Muallimin mezuniyetiyle Mekteb-i Hukuk 1. sınıf

Ahmet Şuayıp Bey'in izniyle, Ahmet Talat ve Hacı Mehmet Tahir tarafından 1327/1909'de Hacı Hüseyin Efendi Matbaası'nda bastırılan ikinci cild "Hukuk-ı İdare" kitabı ise, Darulfünûn Hukuk Fakültesi ikinci sınıf ders programına uygun olarak hazırlanmıştır. Bu ikinci cild, hocanın vefatından sonra, 1329/1911'de öğrencileri tarafından yeniden bastırılmıştır⁵⁷. Öğrencileri tarafından yayımlanan İdare Hukuku Dersi kitaplarının girişinde, Ahmet Şuayıp Bey'in öğretim yılının başında ilk derslerde yaptığı bir açış konuşması⁵⁸ bulunmaktadır.

birinci şube talebesinden Trablusşamlı Ahmet Melek tarafından zabt ve tab ettirilmiştir. Mühürsüz nüshalar sahtedir" açıklaması yer almaktadır. Gerçekten, nüshaların birinde Ahmet Melek mührü bulunduğu halde diğerinde bulunmamaktadır. Ayrıca, mühürlü olan gerçek nüshanın sonunda "İfade-i Mahsusa" başlığı altında, yayınlayan Ahmet Melek'in bir açıklaması yer almaktadır. Bu bölüm diğer mühürsüz basıda yoktur. Her iki nüshada da, Ahmet Şuayıp Bey'in ilk dersdeki açış konuşmasını özetleyen bir giriş bulunmaktadır. Mühürlü nüshada bulunan "İfade-i Mahsusa" 'da eseri tab ettiren Ahmet Melek şöyle diyor:

"Muhterem Meslektaşlarım !

Misbâh-ı hayat ve berât-ı necâtımız olan "Kanûn-ı Esasi" bizi yeni bir devre-i hayata sevk ettiği zaman, meslek-i celili hukuka intisâb etmiş ve bu suretle Meşruiyet'imizin ilk talebe-i irfânını teşkil eylemiştik. Mektebe girdiğimiz zaman muhterem muallimlerimizin kıymettâr takrirlerini temin idecek bir kitab bulamadığımız gibi, takrirleri bir tarz-ı notuyla tab için müşkilât-ı azîme karşısında bulduk. Halbuki dersleri tab ile bir yâdigâr-ı ilm olarak muhafaza itmek zehre-i âmâlimiz idi.

Bütün müşkilâta, vaktin adem-i müsadesine rağmen ilm-i hukukun en mühim kısmı ve hayat-ı beşriye ve siyasiyeye şiddet-i taalluk ve irtibatı olan hukuk-ı idareyi tab'ına teşebbüs ve ruhsat-ı lâzimeyi istihsal eylemiştim. Binâen aleyh, müntesibîn-i hukuku saâdet-i ictimâiyeye îsâl ve muhitimizin en ziyade muhtaç olduğu hikmet-i idareyi îzâh etmek gâye-i âmâlimden bulunan muallim-i muhterem Ahmet Şuayıp Beyefendi'nin mezkur derse aid zabt eylediğim kıymetdâr notlarını neşirle eyâdi-i ihvâna tevdi eyliyorum. Bu babdaki mesâi-i âcizânemin mükafâtını muallim-i muhteremin teveccühâtında ve sizin itimatınızda gördüğümden bahtiyarım..."

- 57 1327/1909'da yayımlanan ilk nüshada "Darulfünûn Hukuk şubesi muallimlerinden Ahmet Şuayıp Bey'in zabt olunan takrir-i âlileridir. Muallim-i muhteremin ruhsatıyla tarafımızdan tab ettirilen işbu nüshaların adedi mahduttur. Ahmet Talat ve Hacı Mehmet Tahir (Tarakçılarda Hacı Hüseyin Efendi matbaasında tab ettirilmiştir. 1327) " açıklaması yer almaktadır.

Hocanın vefatından sonra 1329/1911'de bastırılan ikinci basıda ise "Hukuk-ı İdare (Kısm-ı Sani), Darulfünûn Hukuk Şubesi Muallimlerinden Merhum büyük Ahmet Şuayıp Bey'in talebesine en son yâdigâr-ı kıymetdârı, Osmanlı kütüphâne-i hukukuna zînet-sâz-ı lâ-yemût bir huccet-i dehâsıdır. Sahib ve naşiri, müntesibîn-i hukukdan Ahmet Talat ve Hacı Mehmet Tahir, II. cilt, İstanbul, Ebussuud cad-desinde Matbaa-i Hukukiye no.1329/1911" yazılıdır.

1329/1911 bastırılan ikinci basıda, 1327/1909'daki ilk basıda olmasına rağmen, memurin muhakemesi, envâ-ı mehakim ve mehakim-i idarenin dare-i selahiyeti, ihtilaf-ı mehakim ve Divan-ı Muhasebat alt başlıklarından teşekkül eden giriş bölümü yer almamaktadır. İkinci bası, doğrudan doğruya Hürriyet-i Mezhebiye (inanç hürriyeti) bölümüyle başlamaktadır. Diğer taraftan, 1329/1911'deki basıda hocanın vefatı dolayısıyla Hacı Mehmet Tahir ve Ahmet Talat'ın bir ithaf yazısı yer almaktadır.

- 58 Farklı tarihlerde basılmış olmasına rağmen hemen hemen birbirinin aynı olan bu açış söylevinde Ahmet Şuayıp Bey şöyle diyor: "Efendiler ! Derse kable's-şürû' (başlamadan önce) sene-i tedrisiyenin ibtidâsında (öğretim yılının başında) olduğumuzdan size çalışmak tavsiye ideceğim. Çünkü, sa'y yegâne kanûn-ı cihandır. Ve bu öyle şâyân-ı hayret nâzımdır ki her girdiği yere sıhhat, selamet, saâdet getirir. Ve sa'y, bizzat hayattır. Çünkü, hayat denilen şey, kuvâ-yı kimyeviye ve mekanikiyenin bir sa'-yi dâimidir. Kâinat, asla ta'til-i işgal etmeyen vâsi' bir daru's-sinâidir. Orada en küçük çüz'î fertlerden en mükemmel mahlukâta varıncaya kadar her şey, evet her şey çalışıyor. Ekinler ile örtülen tarlalar çalışı-

Ahmet Şuayıp Bey'in ders notlarını tutarak kitap olarak bastıran öğrencilerinden Ahmet Talat ve Hacı Mehmet Tahir, o'nun vefatı üzerine kaleme aldıkları ve daha sonra bastırdıkları İdare Hukuku kitabının girişine koydukları ithaf yazısında, Ahmet Şuayıp Bey hakkındaki düşüncelerini, bir arkadaş üslubuyla ifade etmektedirler⁵⁹.

yor... Dalgaları bir kıtadan diğer kıtaya yuvarlayan denizler çalışıyor... Muvâzenet-i ecsâm kanunu sayesinde bu, kazâ-yı beyyinchâ içinde yuvarlanıp giden milyonlar ile alemler çalışıyor

Çalışmayanlar ise muvaffakiyetlerini elbette ve elbette çalışanlara bu yirminci asırda terke mecbur olacaklardır. Hem sa'y, doğru yürümek için bir mîzândır. Çalışan adamlar daima erbâb-ı namustandır. Sa'y, bu gıda-yı yevmiyemizi öğüdürecek vücuda getirmek için fikr-i selime atılan bir tahminden ibarettir. Binâenaleyh biz, mektepliler sa'ya karşı prestij ider ve anın muvâccehe-i faziletinde her vakit bir şeref-rû-yı ta'zim ile eğiliriz."

Ahmet Şuayıp Bey'in, öğretim yılı başındaki ilk derslerde yaptığı, iki ayrı cilt ve iki ayrı farklı basıda yer alan bu açış konuşması birbirinin kopyası gibidir. Karşılaştırma için bakınız, Hukuk-ı İdare, Hacı Hüseyin Matbaası, 1327/1909, s. 3-4.

59 "Kısmen muallimlerini, kısmen de kendi rüfekâ-yı mesâisini hesaba alarak tercih edilen iki şubenin birincisi, muhayyerliğe rağmen meselâ, Ahmet Şuayıp (Bey)' in dersinde, talebe ile mâla mal görülüyordu. Fakat, maa't-teessüf herhalde iyi tasarruf ve istimal idilmek iktiza iden vaktini arkadaşlarının notlarından istinsah ile geçirmek ihtiyacı içinde israf idiyor idi.

İşte biz o zaman, bir iki arkadaşın teşvikiyle sınıf arkadaşlarının bu noksan elimini cebre, izaleye arzu keş olduk. Ve iki mühim ve kıymettar ders için bu mühim ve kıymettar muallimden istiâne eyledik. Bu iki kıymettar ders "Hukuk-ı İdare" ile "Hukuk-ı Düvel", bu iki kıymettar muallim de Ahmet Şuayıp (Bey)'di.

Ahmet Şuayıp (Bey), onu biz ne kadar seviyor, onu ne kadar yüksek mertebede i'zaz ve tebcile şâyân buluyor idik...

Şuayıp (Bey)'in müsadese istihsal edilmiş idi... Aylar geçti, formalar çoğaldı, talebe herhalde çok müstefid olarak müktesebâtını geçen Haziranda Şuayıp (Bey)'lerinin nazar-ı itikâdına arz ettiği gibi, biz fazla olarak Şuayıp (Bey)'e bir de kitap hediye ediyor idik.

Bunu hiç unutmuyacağız: Kitaptan birer dâne mükemmelen teclid ettirmiş ve götürüp Divân-ı Muhasebât'daki odasında kendisine vemiş idik. Bu hediyemizden Şuayıp (Bey) o kadar mahzûz oldu ki sarışın çehresini bir hâle-i handân ihâta etti. Ve bize kemâl-i muhabbetle bakarak:

"Çocuklarım, dedi; Size çok teşekkür ederim; eğer sizin sebâtınız olmasaydı bu kitap olmayacaktı."

Bugün de Şuayıp (Bey)'in kitaplarını, istikbâlin Şuayıp'larına, belki Şuayıbü'-Şuayıp'larına, hâsılı istifâde-gâh-ı enâma arz ediyoruz. Muhterem Şuayıp (Bey)'in metrukât-ı kalemiyesi, matbu' ve gayr-i matbu', hiçbir tâlib-i ilim için istiğnâ kâbil olmayan yegâne türkçe eserler, yegâne âbidât-ı Türkiye'dir.

Maliye Nazırımız Câvid Bey'in telakki ettiğimiz emir ve müsâadesine istinâden zaten vesâatımızla intişâr etmiş olan ikinci sene "Hukuk-ı Düvel" ve "Hukuk-ı İdare" kitaplarına, hayat ve kitap ve emsâli gibi âsârını ilave ederek bir külliyyât vücuda getiriyoruz.

Biz, Şuayıp (Bey)'in talebesi, zannediyoruz ki bununla Şuayıp (Bey)'in zî-hayât olan nâmını birazdan semeredâr kılmış oluyoruz. Temenni olunur ki bir ahd-i garib bizi bu eserlere arz-ı iftikâr gelmekten vâreste kılsın; görüyoruz: Dün geçen leyle-i yeldânın bugünkü fecr-i evvelini Şuayıp (Bey)'in ve Şuayıp'ların misbâh-ı rehberîsinden bizi müstağni bırakacak kadar maa't-teessüf münevve değil.

Bu günün gençlerini biz bilhassa Şuayıp (Bey)'i onun rûh-ı mesâisinde izi izine takibe mecbur addederiz. Şuayıp (Bey) bir heykel-i cidd ve ictihad imiş. Notlarını neşrettiğimiz zaman tasdik ideceksiniz ki Şuayıp (Bey) öğrenmek ve öğretmek vâdisinde ne kadar sâbirûna kadr-i mekîn olarak yürümüş ve öyle sellemchüsselam çıkup gelmekle iktifa etmeyerek iki tarafından, münhasıran bizim için, neler toplayıp gitmiştir.

Şuayıp (Bey) öleli bugün 37 gündür; fakat ne biz onunla, ne o bizimle alakadar olmakdan fâriğ olamıyor. Bunun için tecdîd-i teessür cylemekle beraber Şuayıp (Bey)'in manevi evladı olan Darulfünûn talebesini Şuayıp (Bey)'in maneviyâtı huzurunda tecdîd ve teşyîd-i azm ü sebâta da'vet eyliyoruz. 12 K. Sani 1326"

İbrahim Hakkı Paşa'dan sonra, İdare Hukuku bilimine en çok katkıda bulunan kişinin Ahmet Şuayıp Bey olduğunu söylemek kanımca pek abartılı olmayacaktır. Ahmet Şuayıp Bey, önce, asistanlığını yaptığı büyük üstad İbrahim Hakkı Paşa'nın bilgi birikimi ve tecrübelerinden istifade etmiş; çok iyi kullanabildiği fransızcasıyla Batı kaynaklarını kullanmış; İdare Hukuku bilimini, tarihsel ve sosyolojik perspektifleri gözönünde bulundurarak ve hukukun diğer alanlarıyla mukayese ederek ele almayı denemiştir.

Ahmet Şuayıp Bey, Hukuk-ı İdare başlığını taşıyan eserinin birinci cildini Devletin merkez ve taşra teşkilatına ayırmıştır. Ayrıca, ilk birinci cildin başında, tarihi-sosyolojik analizler ile hukukun tanımı, konusu, klasifikasyonu ve devletin yasama, yürütme ve yargı organlarını konu edinen uzun bir giriş bölümü yer almaktadır.

"Medhal" veya "malumât-ı umûmiye" adı verilen birinci bölümde; insanların diğer varlıklardan farklı özellikleri, hukuk biliminin ahlak ile ilişkisi, hukukun tanımı ve kaynakları, kanunun tanımı, nasıl ve kimler tarafından yapılabileceği; hukuk biliminin kaynağı itibariyle sınıflandırılması, tabii ve pozitif hukuk, özel hukuk ve türleri, siyasi hukuk, idare hukuku ile anayasa hukuku arasındaki ilişki, idare hukuku ile medeni hukuk arasındaki ilişki, idare hukunun konusu, cemiyet ve devletlerin ortaya çıkışı, devletin görevleri hakkındaki nazariyeler ve kuvvetler ayrılığı ilkesi gibi alt başlıklar ele alınmaktadır.

Birinci cildin ikinci bölümünde ise, Osmanlı Devleti merkez teşkilatının tarihçesi, vükelâ (bakanlar) 'ın görev ve yetkileri, Bâb-ı Âli'nin bir Meclis-i istişaresi⁶⁰ olan Şurâ-yı Devlet; Batı'daki gelişmiş ülkelerde merkez teşkilatı ve bunların muhtelif örnekleri, Osmanlı idare hukukunun Avrupa idare hukukuyla mukayesesi ele alınmaktadır.

Üçüncü bölümde, taşra teşkilatı, belediye idaresi, Avrupa devletlerindeki taşra teşkilatıyla mukayesesi ve zabıta teşkilatı, birey hak ve özgürlükleri konu ediliyor.

İkinci ciltte ise, basın-yayın hürriyeti, din hürriyeti, eğitim-öğretim hürriyeti gibi konular, Devlet'in manevi menfaatları başlığını taşıyan birinci bölümde ele alınırken; "Menâfi-i maddiye" adını taşıyan ikinci bölümde, kamu emlaki, orman ve madenler hakkındaki düzenlemeler, bayındırlık işleri, Bayındırlık Bakanlığının tarihçesi, Osmanlı devletinde sanayi, ticaret ve ziraat konuları işlenmektedir.

Basılmış Eserleri

1- Hayat ve Kitaplar (Tetebbuât-ı Edebiye ve Tarihiye), İstanbul, 1317 (1899), ikinci bası İstanbul, 1329/1913

60 Danışma meclisi.

2-Hukuk-ı İdare⁶¹ (Birinci Kısım), 1326-1328/1908-1910

3-Hukuk-ı İdare (İkinci cild), 1327/1909 ve 1329/1911

4-Hukuk-ı Umumiye-i Düvel⁶² (İkinci sınıf dersleri), Neşredenler Ahmet Talat ve Mehmet Tahir, İstanbul, 1328/ 1912

5) Baban-zâde İsmail Hakkı Bey (1876-1913)

Baban-zâde Zihni Paşa'nın oğlu olup, babasının memuriyet nedeniyle bulunduğu Bağdat'da 1876 yılında doğmuştur. Lise öğrenimini Galatasaray Sultanisi'nde tamamlayan Baban-zâde İsmail Hakkı Bey, bir müddet Mekteb-i Mülkiye'de okuduktan sonra Mekteb-i Hukuk'a geçip buradan mezun olmuştur.

Baban-zâde İsmail Hakkı Bey, mezuniyetini müteakip bir süre İkdâm Gazetesi'nde ve Meşruîyetin ilanından sonra da Tanin Gazetesi'nde yazarlık yapmış ve siyasi makaleleriyle ilgi çekmiştir.

Bu arada, gazetecilik çalışması yanında akademik faaliyetlere iştirak etmiş ve bunu da başarıyla yürütmüştür. Akademik kariyer olarak, Mekteb-i Hukuk'da Hukuk-ı Esasiye (Anayasa Hukuku) ve Hukuk-ı İdare müderrisliği (profesörlüğü) görevinde bulunmuştur.

Baban-zâde İsmail Hakkı Bey, II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı'na Bağdat Mebus'u olarak girmiş, ve bir süre Maarif Nazırı olarak görev almıştır.

Mülkiye Mektebi'ndeki ders programlarında yapılan değişiklik üzerine, 23 Aralık 1908 (9 Kânun-ı Evvel 1324)'de Hukuk-ı Umumiye ve Esasiye (Amme ve Anayasa Hukuku) Dersleri Müderrisliği (profesörlüğü)'ne atanmıştır.

Baban-zâde İsmail Hakkı Bey, dürüst şahsiyeti, geniş bilgisi ile o devirdeki mülkiye öğrencilerinin üzerinde çok olumlu tesir bırakmıştır. İkinci sınıfta ders vermekte iken ansızın gelen bir kalb krizi neticesi 26 Aralık 1913 (12 Kânun-ı Evvel 1329) Perşembe günü 37 yaşında, çok verimli olduğu bir çağda dünyadan ve sevdiklerinden ayrılmıştır. Mezarı Beyazıt Camii avlusundadır⁶³.

Baban-zâde İsmail Hakkı Bey'in basılmış dört eseri bulunmaktadır:

1- Hukuk-ı İdare (Mekteb-i Hukuk (1. sınıf ders notları; 1. kısım), İstanbul, Kanaat matbaası; 1328/1910

61 İdare Hukuku

62 Devlet Umumi Hukuku

63 Mebusluğu sırasında, Meclis-i Mebusan Riyâset Divanı Katiblerinden Mebus Abdülaziz Mecdî Efendi'nin yoklama sırasında "Baban-zâde" yerine kasden veya zuhûlen "Yaban-zâde" demesi üzerine, İsmail Hakkı Bey'in hışımla ayağa kalkıp "Babandır" diye düzeltmesi, politika edebiyatına geçmiş meşhur nüktelerden biridir.

2- Irak Mektupları, İstanbul, Kanaat Matbaası; 1329-1911⁶⁴

3- Ondördüncü Asır Türk Muharrirleri (1. Defter, Ahmet Mithat efendi), İstanbul; 1308/1890-91⁶⁵

4- Hukuk-ı Esasiye, İstanbul, 1329/1911

6) Muslihiddin Âdil Taylan (1881-1944)

Muslihiddin Âdil Bey, Selânik Vilayeti Nüfus Müdürlüğü Başkatipleri'nden Fazlı Bey'in oğlu olup, 1881 yılında Selanik'de doğmuştur. Selânik Askeri Rüşdiyesi'nden sonra, Merkez İdâdi'sini "pekiyi" derecede ve birincilikle tamamlamıştır.

Muslihiddin Âdil Bey, Temmuz 1902'de Mülkiye Mektebi'nin yüksek (Âli) kısmından da pekiyi derece ile mezun olduktan sonra, 25 Temmuz 1902'de tarihinde Sadâret Mektûbî kalemi Kâtibliği'ne tayin edilerek Devlet hizmetine girmiştir.

30 Mart 1903'de, Selanik Vilayeti Maiyet Memurluğu'nda stajını tamamladıktan sonra, bir süre Selânik İdâdi'si Ticaret ve Muhasebe Dersleri muallimliklerinde bulunmuş; müteakiben 13 Temmuz 1903-22 Temmuz 1903 arasında Aynazor, 17 Haziran 1904-2 Şubat 1905 döneminde Kesendire, 12 Mayıs 1905-16 Temmuz 1905 arasında Langaza, 25 Ekim 1905'den 14 Mart 1906'ya kadar Gevgili kazaları Kaymakam Vekillikleri görevini üstlenmiş ve akabinde Kaymakamlığa terfi etmiştir.

15 Mart 1906 tarihinde Katerin, 22 Şubat 1907'de Menlik Kazaları Kaymakamlıklarına atanmış;. 5 Aralık 1908'de ise Menlik Kaymakamlığından ve dolayısıyla idare mesleğinden ayrılarak akademik çalışma yapmak üzere öğretim mesleğine geçmiştir.

64 Baban-zâde İsmail Hakkı Bey, "Irak Mektupları" isimli eserinin "İstanbul'dan Beyrut'a" başlığını taşıyan giriş bölümünde, Doğu-Batı toplumları, kültürleri ve medeniyeti hakkındaki görüşlerini ortaya koymaktadır. İsmail Hakkı Bey'in gözlemlerine göre, Doğulu toplumlar fazla seyahat yapmamakta, yapanlar ise göğsünü gere gere gezip dolaşamamaktadır. Büyük çoğunluğu iktisadi yetersizliğin verdiği bir içe kapanıklık içerisindedir. Aksine, Batı insanı çok daha rahat gezip dolaşabilmekte, ve hatta Osmanlı toplumuna karşı kendilerini üstün görme eğilimindedirler. Baban-zâde İsmail Hakkı Bey bu durumu şöyle anlatmaktadır: "Kuvvetin, tefâvuk-ı medenin alâmât ve işârâtından biri de budur: Medeniyeti galip gelen bir kavim nereye gitse lisanını, tarz-ı tefekkürünü, âdetini oraya teslim ettirir. Bir Fransız veya bir İngiliz bizim memleketimize geldiği zaman ihtiyacât-ı rûz-merresini def için Türkçe veya diğer bir lisân-ı mahalliye öğrenmek istemez; ister ki gittiği memleketin bütün ahali kendi lisanını öğrensin. Bir İngiliz veya bir Fransız eban an cedd bu memlekette tavattun ider, yaşar, iktisâb-ı servet ider. Bununla beraber Türk'ün ne lisanını ve ne âdetini öğrenir" Bakınız, Irak Mektupları, s.5.

65 Baban-zâde İsmail Hakkı Bey, 14. Asır Türk Muharrirleri isimli eserinde ise, Ahmet Mithat, Münif Paşa, Ekrem Bey, Abdülhak Hamid, Şemseddin Sami, Ebuzziya Tefvik, Sezâi Bey gibi ünlü edebiyatçıların eserlerini tanıtmayı amaçlamıştır. Bu çalışmanın ilk bölümünü oluşturan ve 1308/1890-91'de basılan birinci kitap Ahmet Mithat ve onun eserlerine tahsis edilmiştir.

Önce, 22 Aralık 1908'de, 1907 yılında açılmış bulunan Selanik Hukuk Mektebi Müdürü (profesör) 'lüğüne ve müdür muavinliğine; 16 Kasım 1909 tarihinde ise aynı kurumun müdürlüğüne atanmıştır. Akademik çalışmalarını bir süre Selanikte sürdüren Muslihiddin Âdil Bey, 26 Haziran 1913'de İstanbul Hukuk Fakültesi Müdürlüğü ve Müderrisliği'ne getirilmiş; 2 Ekim 1913 tarihinde ise Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidâiye Dairesi (ilköğretim) Umum Müdürlüğüne; 20 Nisan 1914'de Tedrisat-ı Tâliye (orta öğretim) Dairesi Genel Müdürlüğüne; ve 1 Eylül 1918'de Maarif Nezareti Müsteşarlığı'na yükseltilmiştir.

Muslihiddin Âdil Bey, bu arada "Asır Gazetesi" nin Başyazarlığı'nı da üstlenmişti. I. Dünya Savaşı sonrasında kurulan ikinci Dâmat Ferîd Paşa Kabinesi Maarif Nazırı Ali Kemal zamanında, 27 Mart 1919 tarihinde Müsteşarlık'tan azledilmiş ve kısa bir süre sonra, 12 Temmuz 1919'da "cevaz-ı istihdam"ına karar verilerek ma'zuliyet maaşı tahsis edilmiştir.

5 Temmuz 1919'dan itibaren "Tarık" adıyla yeni siyasi bir Gazete çıkarmaya başlamış, bu gazetede "Hürriyet" in ve dolayısıyla Milli Mücadele'nin savunmasını yapmıştır. "Amerikan Mandacılığı" taraftarları ile şiddetli mücadeleye girişmiş ve bu sebeble, Ocak 1920'de Gazetesi kapatılmıştır.

Muslihiddin Âdil Bey, bu tarihten sonra fasılasız olarak İstanbul Hukuk Fakültesi'nde İdare Hukuku Müderrisliği'ne devam etmiştir. Bu arada, Lozan Konferansı'nda Türk Heyeti Müşaviri olarak da görev almıştır. 1933'de yapılan "Ünivesite Islahatı" nda Müderrisliği sona ermiştir. Maarif Nezareti Müsteşarlığı'ndan ayrıldıktan sonra başladığı avukatlığı, 7 Ocak 1944'de bir iş takibi için geldiği Ankara'da, ani bir kalp krizi sonucu, vefat ettiği güne kadar sürdürmüştür.

Muslihiddin Âdil Bey, 9 Temmuz 1909'da, 28 yaşında iken zamanın aydın Türk kadınlarından ve "Terakki-i Nisvân" Mecmuası sahibi ve Başyazarı İsmet Said Hanımla evlenmiştir. Bir kız ve bir erkek çocuğa sahip olduktan sonra, eşi İsmet genç yaşta vefat etmiş ve kendisi bir daha evlenmemiştir. Fransızca ve Almanca bilen Muslihiddin Âdil Bey'in pek az Rumca bildiği, en büyük zevkleri arasında ise kütüphanesinde kitaplarını düzenlemek olduğu bilinmektedir.

Muslihiddin Âdil Bey, Orta Öğretim Genel Müdürü bulunduğu sırada Almanya'nın muhtelif şehirlerindeki bilimsel kurumları incelemek üzere 14 Mayıs 1916'dan 13 Temmuz 1916'ya kadar 3 ay süreyle Almanya'da bulunmuştur. Muslihiddin Âdil Bey, Almanya'daki izlenimlerini 1917 yılında "Alman Hayat-ı İrfanı" adıyla yayımlamıştır.

Ayrıca, Muslihiddin Âdil Bey, Orta Öğretim Genel Müdürü iken "Talebe-i Osmaniye'nin teftişine memur edilen heyetin muamelâtını tanzim ve talebenin ahvâl-i umumiyesini tedkik etmek üzere" 10 Nisan 1918'de Almanya, Avusturya, Macaristan ve İsviçre'ye gönderilerek üç ay kadar Avrupa'da kalmıştır.

Muslihiddin Âdil Bey, yukardaki görevleri dışında aşağıda belirtilen komisyon ve meclislerde de görev almıştır.

1- Maarif Nezareti Müsteşarlığı sırasında "Akd'i Mukarrer bulunan Mu-salaha'nın (Sulh'un : Sevr Muâhedesinin) şerâit-i muhtelifesine göre hukuk ve menâfi-i hükûmetin muhafazası zımında istişârelerde bulunmak üzere" Ha-riciye Nezaretinde 1 Kasım 1918'de teşkil edilen "Sulh Encümeni"ne katılmış.

2- Şubat 1913'de Maarif Nezareti Tedrisât-ı Tâliye Proğramları Hazırlama Encümeni Azalığı'nda;

3- 7 Kasım 1913'de Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Maarif Nezareti Şubesi azalığı'nda;

4- 1 Aralık 1913'de Rumeli ve Bingazi Memurlarının maaşları hakkında Maliye Nezareti'nde teşkil edilen Komisyon'un Maarif Nezareti temsilciliğinde;

5- 4 Mart 1914'de kurulan, Kanun ve Emirleri Toplama Komisyonu Reis-liği'nde;

6- 16 Mart 1933'de Brüksel'de teşekkül eden Milletlerarası İdari İlimler Enstitüsü asli azalığı'nda bulundu. Ayrıca, öğretim görevindeki hizmetlerinden dolayı üç madalya ile taltif edilmiştir.

Basılmış Eserleri

1- Mukayeseli Hukuk-ı İdare Dersleri, Selanik, Rumeli Matbaası, 1327/1909; İstanbul 1919-1920; İstanbul 1923-1925 (Talebe-i Hukuk Cemiyeti Neş-riyatından, Darulfünun Matbbası); İstanbul 1927, (Talebe-i Hukuk Cemiyeti Neşriyatından, Darulfünûn Matbbası, Muslihiddin Âdil Bey'in II. sınıftaki tak-ripleri)

2- Hukuk-ı İdare, İstanbul (Darulfünûn Matbaası), 1335-1336/1919-1921 (II. ve III. sınıf ders notları)

3- İktisad Dersleri, 1. C.: Selanik, Zaman Matbaası, 1328/1912-1913. (Muslihiddin Âdil Bey, Selanik Mekteb-i Hukuk müdürlüğü, İlm-i İktisad ve Hukuk-ı İdare Müderrisliği yaptığı dönemde yazmayı düşündüğü dört ciltlik bir eserin ilk kitabını oluşturmaktadır.)

4- Malumât-ı Hukukiye, İstanbul, Matbaa-i Âmire; 1330/1912; İstanbul, 1333/1914-1915. (Dârulmuallimin ibtidâiyeleriyle Mekâtib-i İdâdiye'de okutul-mak üzere telif edilmiştir)

5- Malumât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye, İstanbul, Matbaa-ı Âmire, 1331-1333/1913-1915. (Bu eser, Muslihiddin Âdil Bey, Ortaöğretim Genel Müdürü olduğu dönemde, Mekteb-i İdâdiye ve Darulmuallimin İbtidâiye programlarına uygun olarak telif edilmiş ve bu okullarda okutulması için Mekâtib-i Umumiye Nezaretince resmen kabul edilmiştir.)

6- Alman Hayat-ı İrfanı, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1917.

7- Beynelmilel İctimaiyât Kongresi ve İntibalarım, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1338/1919-20

8- Cumhuriyet Çocuklarına Malumâ-ı Vataniye (İlkokullar için)

1.C: İstanbul Gündoğdu ve Orhaniye matbaası, 1926

2.C: İstanbul Gündoğdu ve Orhaniye matbaası, 1927

7) Seyyid Haşim Bey (v.1917)⁶⁶

Seyyid Haşim Bey, orta öğrenimini Galatasaray Sultanisi'nde 1321/1903 senesinde tamamlamış ve ardından İstanbul Darulfünûn Hukuk Fakültesi'ne girmiştir. İlk üç yılı Abdülhamid II devrine, son bir yılı ise II. Meşrutiyet'e tekâbül eden yüksek öğrenim hayatında dikkat çekici bir başarı gösterememiştir.

Seyyid Haşim Bey, Hukuk Fakültesi'ni bitirdikten sonra, Adliye Nezareti hesabına öğrenim yapmak üzere Paris'e gitmiş ve orada öğrenimini başarıyla tamamlamıştır. Öğrenim gördüğü ünivesite rektörü ve birlikte çalıştığı danışman profesör yazmış olduğu raporlarında Seyyid Haşim Bey hakkında övgü ile bahsetmiş. Onun bu başarısı, Adliye Nezareti'nin kendisine verdiği takdimname ve nakdi yardımlarla ödüllendirilmiştir.

Seyyid Haşim Bey, Paris'teki başarılı bir öğrenimden sonra, daha henüz lisans imtihanlarını bitirmeden, Hama mebusu olarak seçilmiş; meclisin fes-hedilmesinden sonra ise, imtihanlarını tamamlayarak Şûrâ-yı Devlet aza (üye)liğine atanmıştır. Bu görevde bulunduğu süre içerisinde, Avrupa'ya bir araştırma seyahati yapmış ve ardından Şûrâ-yı Devlet teşkilatının ıslahı (reformu) hakkında bir teklifte bulunmuştur. Ayrıca, "memurîn muhakematı" 'nın adliye mahkemelerinde görülmesi konusunda da büyük katkıları olmuştur

Diğer taraftan, Seyyid Haşim Bey, aynı dönemde, Mekteb-i Mülkiye, günümüzdeki adıyla Siyasal Bilgiler Fakültesi ve bilâhere Hukuk Fakültesi'nde boş bulunan "Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiye" dersleri muallimliğine tayin edilmiştir.

1917 yılında, büyük ilgi görmüş olan "Hukuk Fakültesi Mecmuası"nı tesis etmiştir. Seyyid Haşim Bey, yargılama konusunda, "Nizâmiye Mahkemeleri" ile "Şer'i Mahkemeler" arasındaki dualizmden kaynaklanan düzensizliği ortadan kaldırmak üzere, girişimde bulunarak, Mehâkim-i Şer'iye'nin Adliye Nezaretine bağlanmasıyla neticelenen fikir hareketine öncülük etmiştir. Bu mücadelenin ilk ve son vesikalarını teşkil eden ve Seyyid Haşim Bey'in kale-

66 Seyyid Haşim Bey'in hayatı için bakınız, Darulfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası, sene:2, Sayı:10, Eylül-Teşrin-i evvel (1333/1917), s., 787-802.

minden çıkan bir makale Darulfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası'nın Eylül 1917 tarihindeki 10'ncu sayısında yayınlanmıştır.

Şurâ-yı Devlet Azalığı'ndan sonra, Burdur Mebusu sıfatıyla Meclis-i Mebusan'daki yerini almıştır. Meclis-i Mebusan'da, Adliye Encümen'indeki çalışmaları yanında, Adliye Nezareti'nde müteşekkil ve İkmal-i Kavânîn Heyeti'nde ve diğer on tali komisyonda görev almıştır.

Bunlar dışında, Hukuk Fakültesi'ndeki "Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiye" dersini şerhcilikten kurtararak "teşkilât-ı mehâkim", sulh, icra, Mecelle'nin beyyinât, kaza (yargı) konularıyla telif ve teceddüd göstermiştir. Daha sonra üstlenmiş olduğu "Hukuk-ı İdare" dersinde de üstün başarı sağlamıştır.

Seyyid Haşim Bey'in bu gayret ve azmi, onu sıhhatine ilgisizliğe itmiş, ve hatta dostlarının tavsiyelerine rağmen çalışmaktan ve araştırma yapmaktan geri durmamış, âdetâ kendisini vatan hizmetine adamıştı. Çalışmak onun nazarında teneffüs etmek gibi hayatında "gayr-i munkati'i surette temâdi iden ef'al-i hayatiyeden" idi⁶⁷.

Seyyid Haşim Bey'in, Darulfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası'nda, "Vahdet-i Kaza", ve "Mehakim-i Şer'iyenin Adliye Nezaretine Rabtına Dair Lâyıha-i Kanuniye Hakkında Adliye Encümeni Mazbatası"⁶⁸ isminde iki makalesi bulunmaktadır.

67 Darulfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası, sene: 2, sayı: 10 (Eylül-T. Evvel 1333/1917).

68 Darulfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası, sene: 2, Sayı:10, Eylül-Teşrin-i evvel (1333/1917), s., 787-802.